Theologisch Tijdschrift

ONDER REDACTIE VAN

F. W. B. VAN BELL, S. HOEKSTRA BZ., A. KUENEN, A. D. LOMAN,
L. W. E. RAUWENHOFF EN C. P. TIELE.

8e Jaargang. — 1e Stuk.

1°. JANUARI.

Leiden,
S. C. VAN DOESBURGH.
1874.

Verklaring der Redactie:

De beginselen en methode, die redacteurs en medearbeiders van het Theologisch Tijdschrift met elkander gemeen hebben, sluiten verschil van zienswijze geenszins buiten. Elke verhandeling of beoordeeling blijft ter verantwoording van den auteur en wordt daarom ook door hem onderteekend.

De Redactie heeft zich tot regel gesteld, om in ons vaderland verschenen boeken en brochuren alleen dan opzettelijk te bespreken of aan te kondigen, wanneer ze haar onder het adres van den uitgever S. C. van Doesburgh zijn toegezonden.

Van het Theologisch Tijdschrift verschijnen jaarlijks 6 stukken van ongeveer 7 vel druks. **De Prijs per Jaargang is *f* 6.—.**

HANDEL EN BINDERIJ
van
. ENGELS .

JOHN STUART MILL.

EEN VOORLEZING. [1]

M. H.!

Met een schroom, die mij anders bij een openbare voordracht niet kwelt, ben ik voor u opgetreden. Te lang reeds ben ik aan velerlei spreekgestoelte gewend, dan dat het genoegen, van een belangrijk onderwerp voor een beschaafd gehoor te mogen behandelen, door een angstvallig opzien voor mij bedorven zou worden. Maar heden ben ik niet zonder vrees. Want ik stel mij voor, dat, wanneer ik het onderwerp noem, waarover ik wil spreken, de meest ontwikkelden onder u, zij op wier oordeel ik den hoogsten prijs moet stellen, mij met zekere verbazing zullen aanzien, dat ik het waag, en dat ik het waag voor een gemengd publiek daarover te handelen. Ik wensch te spreken over een man van wien in zijn vaderland en ver daarbuiten wordt gezegd, dat niemand meer dan hij het denken bij de beschaafden onder zijne tijdgenooten heeft beheerscht en gewijzigd, dat de geestelijke atmosfeer overladen is van al de verschillende elementen die hij daarin heeft gebracht. [2]) Welk een schoone taak zou het zijn, de verdiensten van zulk een man te schetsen, hem te be schrijven in al den rijkdom zijns geestes en den invloed aan te wijzen, dien hij op zijn tijd heeft uitgeoefend! Maar, helaas! die weg is voor mij afgesloten. Ik kan daarop uw leidsman niet zijn,

---

[1]) Gehouden te Rotterdam, den 16 Dec. 1873, in de Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen.

[2]) Zoo Prof. Fraser bij de opening der lessen over Logica en Metaphysica aan de Universiteit van Edinburg, „The Scotsman" van 5 Nov. 1873.

en al kon ik het, ik zou u niet durven vragen mij daarop te volgen. Want datgeen, waarmede hij zijn naam onsterfelijk heeft gemaakt, ligt te ver buiten den kring mijner eigene studiën dan dat ik mij zou verstouten daarover te oordeelen, en het is ook ten eenemale ongeschikt voor een letterkundige voordracht als deze. Van zijn stelsel van logica dagteekent een geheele hervorming van die wetenschap; zoowel in de wijsbegeerte als in de zedenleer wordt hij gerekend onder de diepzinnigste en meest oorspronkelijke denkers; in de wetenschap der samenleving stelt niemand een anderen naam uit den nieuweren tijd gelijk met den zijne; evenzeer is die naam voor altijd verbonden aan de stoutste plannen van staatkundige hervorming; en een verdere literarische arbeid, die voldoende zou zijn om een gewoon mensch aanspraak te geven op een plaats onder de beste schrijvers, wordt, in vergelijking met zijne overige verdiensten, slechts als een bijzaak aangemerkt bij hem.

Het is voor velen uwer geen geheim meer, wien ik bedoel. Zij weten, dat dit van niemand anders kan gezegd worden, dan van den man die op den 8sten Mei van dit jaar aan Engeland, en in waarheid, aan geheel de beschaafde wereld ontviel:

JOHN STUART MILL.

Maar zij, die dit begrepen, gevoelden ook terstond, waarom ik zoo schroom hier over hem te spreken. Ik kan zijne verdiensten niet als bekend bij u onderstellen, en ik ben niet in staat ze u te beschrijven. Ik wil u aan hem doen denken als aan een der grootste geesten van deze eeuw, en ik kan u niet doen zien waarin zijn grootheid heeft bestaan. Ik zou er dan ook nooit aan gedacht hebben dit onderwerp te kiezen, indien, ik mag wel zeggen, Mill zelf mij daartoe niet bewogen had. Slechts weinig dagen na zijn dood gaf een Engelsch blad, [1]) waarin hij zelf veel geschreven had, een twaalftal schetsen, van verschillende en daaronder van zeer beroemde auteurs, waarin Mill's verdienste in al haar rijke verscheidenheid werd geteekend. Met diepen eerbied staart men onder het lezen op het beeld van dien

---

[1]) „The Examiner" van 17 Mei. Later zijn die stukken afzonderlijk uitgegeven, onder den titel: John Stuart Mill: Notices of his Life and Work. London, E. Dallow. One shilling.

man, die zoo veel in zich heeft vereenigd en die daarbij zulk een zeldzamen indruk van een edel karakter heeft achtergelaten. Toch zouden wij eerst van een ander hooren, wie John Stuart Mill in waarheid geweest is, en dat van niemand anders dan van hem zelven. Hij had een „Autobiography" nagelaten, die nog niet lang geleden het licht heeft gezien.

Een verwonderlijk boek! Mill beschrijft zijn eigen leven, maar waarschuwt reeds in de eerste zinsnede den lezer, dat er in dat leven zeer weinig belangrijks is voorgevallen. Het is waar: het is arm aan al zulke gebeurtenissen, die de verbeelding van den toeschouwer zouden kunnen treffen. Maar, wat daarin van dien aard te vinden is, het is, alsof Mill dat nog zooveel mogelijk in de schaduw stelt, om al het licht te doen vallen op het eenige, dat in zijn oog de aandacht van het publiek verdient, de ontwikkeling van zijne denkbeelden. Het is geen geschiedenis van zijn leven, maar een geschiedenis van zijn denken. „Ik verbeeld mij geen oogenblik, zegt hij in den aanvang, dat eenig deel van hetgeen ik te vermelden heb, aan het publiek belang kan inboezemen als een verhaal of omdat het met mijn persoon in betrekking staat. Maar ik heb gedacht, dat in een tijd, waarin opvoeding en verbetering van deze, het onderwerp is van meer, zoo niet van dieper studie, dan in eenig vroeger tijdperk der Engelsche geschiedenis, het van nut kon zijn, dat er eenige herinnering bestond van een opvoeding, die ongewoon en opmerkelijk was, en die, wat zij overigens moge gedaan hebben, bewezen heeft, hoe veel meer, dan men gewoonlijk onderstelt, geleerd en goed geleerd kan worden in die eerste jaren, die, bij de gewone manier van hetgeen men onderwijs noemt, zoo goed als geheel verspild worden. Het kwam mij ook voor, dat, in een tijd van overgang in denkwijze, het eenige belangstelling verdiende en eenig nut kon doen, om de opvolgende ontwikkelingstrappen te beschrijven van een geest, die altijd verder zocht te streven, evenzeer bereid om aan te leeren als om af te leeren, hetzij van zijn eigen denkbeelden of van die van anderen" [1]. Nog een andere beweegreden bestond er voor hem om een schets van zijn leven te ontwerpen, de vervulling van een plicht der dankbaarheid jegens haar, die aan dat leven voor hem eerst waarde gegeven had. Maar wat hij

---

[1] „Autob." bl. 11.

zich voorstelt met zijn verhaal, is toch alleen de geschiedenis van zijn geest, waarnevens de lotgevallen, die hij zal hebben te vermelden, slechts een ondergeschikte plaats innemen. Het is geheel en uitsluitend een denkersleven, dat in de „Autobiography" geteekend wordt. Dat wordt daar beschreven met een helderheid van zelfbewustzijn, waarvan ik geen tweede voorbeeld zou weten te noemen. Van zijn vroegste jeugd staat zijn verstandelijke ontwikkeling hem voor den geest met een klaarheid, die het hem mogelijk maakt, stap voor stap, den onafgebroken draad in zijn ontwikkelingsgang aan te wijzen. Aan weinigen valt het te beurt, zóó naar een bepaald plan opgevoed te worden, als dit bij hem het geval was. Maar bij zeer weinigen zou de meest stelselmatige opvoeding zulk een eenheid in het leven gebracht hebben, als daaruit bij hem ontstond. Als wij ons onze eigen jeugd en jongelingsjaren herinneren, dan komen ons wel enkele algemeene trekken voor den geest, die wij in verband kunnen brengen met hetgeen wij later geworden zijn, maar dan kunnen wij ons niet ontveinzen, dat wij grootendeels door de omstandigheden ons leven hebben laten maken en ons zelven hebben laten vormen. Bij Mill haast geen spoor daarvan. Dat gansche leven is één groot logisch geheel, waarop hetgeen er buiten en met hem voorvalt geen noemenswaardigen invloed uitoefent. Dat geeft daaraan iets monumentaals, waartegenover men, ook wanneer men het niet kan bewonderen, in eerbiedige vereering blijft staan. Geen oogenblik schijnt de schrijver bedacht te hebben, dat zijn verhaal dien indruk zou maken. Hij spreekt over zich zelf en zijne verbazende werkzaamheid, alsof zulk een leven de natuurlijkste zaak van de wereld ware. Maar juist die eenvoud, die afwezigheid van alle ijdel zelfbehagen verhoogt nog dat monumentale karakter van het beeld en verlevendigt zooveel te meer het gevoel, dat men staat tegenover een groot man, tegenover een van die heroën die de menschheid slechts zoo zelden voortbrengt.

Die indruk overweldigde mij, onder het lezen der „Autobiography," zoozeer, dat de lust in mij ontwaakte om voor het publiek, dat ik hier kon verwachten, iets daarvan weer te geven in een schets van den m e n s c h John Stuart Mill. Ik zeg: van den m e n s c h, niet van den hervormer der logica, van den staathuishoudkundige, van den wijsgeer, van den moralist, van den staatsman, — maar van den mensch, van dat edele denkersleven, waarvan wij de vruchten onaangeroerd kunnen laten, terwijl wij

daarvan de ontwikkeling, het leed en de vreugd, de teleurstelling en de zegepraal volgen. Laat mij beproeven, daarvoor uwe belangstelling te winnen. Is het een waagstuk, ik verzeker u, dat ik mij met een zeer bescheiden succes zal tevreden stellen. Wanneer ik het zoover brengen mocht, dat deze man u geen vreemdeling meer is, maar dat, als zijn naam wordt genoemd, iets in uw hart wakker wordt van die vereering, die gij tegenover het groote en verhevene in de wereld pleegt te gevoelen, dan heb ik mijn doel bereikt en vraag ik u niets meer.

De familie Mill behoorde volstrekt niet tot de Engelsche aristocratie. De grootvader van John was een klein Schotsch handelsman, wiens zoon alleen kon gaan studeeren door de hulp van Lady Jane Stuart, die een beurs gesticht had om jonge menschen voor de Schotsche kerk op te leiden. Het was tot hare eer, dat de kleinzoon den naam van John Stuart Mill ontving.

De vader James Mill werd geen predikant. Hij kon zich met de leer der kerk niet vereenigen. Geheel onbemiddeld zocht hij in zijn onderhoud te voorzien als gouverneur, in welke betrekking hij eenige jaren bij verschillende Schotsche families doorbracht. Toen vestigde hij zich te Londen, waar hij spoedig een huwelijk aanging, dat met een talrijk kroost werd gezegend, waarvoor hij jaren lang alleen door zijne pen den kost moest verdienen.

James Mill was wezenlijk een buitengewoon mensch. Niettegenstaande de ongunstige omstandigheden, wist hij zich een eereplaats te verwerven onder de geleerden van zijn tijd. Als zelfstandig denker en als leidsman van een groep van radicale staatkundigen heeft hij een belangrijken invloed uitgeoefend [1]. Zijn roem is overschaduwd door dien van zijn zoon, maar zijn naam zal altijd verbonden blijven aan de opkomst van die richting in staatkunde en zedenleer in Engeland, die in den zoon haar ongeëvenaarden apostel gevonden heeft. Bovendien heeft hij zich zelf een blijvend monument gesticht in zijne geschiedenis van Britsch Indie. Dat werk werd uitgegeven in 1818, als de vrucht van een tienjarigen arbeid. Het onderscheidde zich niet alleen door rijkdom van inhoud, maar vooral ook door een scherpe critiek op het

---

[1]) Verg. de hulde van zijn zoon „Autobiography" bl. 203—205 en het oordeel van George Grote aangehaald in de „Notices" bl. 1.

bestuur der Oost-Indische Compagnie [1]. Het bracht hem het schoonste loon op, dat hij had kunnen wenschen. Een jaar later werd hem door de Bestuurders der Compagnie een belangrijke betrekking in „India House” aangeboden. Daarin is hij levenslang werkzaam gebleven, en de invloed daar door hem uitgeoefend schijnt groot genoeg geweest te zijn om zijn zoon recht te geven tot de verklaring, dat, indien zijne dépêches werden uitgegeven, zij hem in zijn karakter van practisch staatsman op één lijn zouden plaatsen met den hoogen rang dien hij als wijsgeerig schrijver bekleedt [2].

John Mill heeft in zijn jeugd nooit een anderen leermeester gehad dan zijn vader. Daarom reeds zou diens persoonlijkheid ons een bijzonder belang inboezemen. Maar er komt nog bij, dat de vader onuitwischbaar den stempel van zijne bijzondere denkwijze op zijn zoon heeft gedrukt. James Mill was de leerling en de vertrouwde van Jeremias Bentham, den grondlegger van het moderne Utilitarianisme. Die naam, thans zoo algemeen in gebruik, is afkomstig van John Stuart Mill [3]; het stelsel daarmee bedoeld heette toen en nog lang daarna Benthamisme. Het is die denkwijze, waarbij wordt afgezien van elke poging om de zedenleer te grondvesten, hetzij op een goddelijk gebod, hetzij op een den mensch van nature eigen zedelijk gevoel, maar alle zedelijke verplichting wordt teruggebracht tot verplichting jegens de maatschappij, voor welke ieder gehouden is zooveel mogelijk nut te stichten en zooveel mogelijk geluk te bevorderen. Bentham had dit aldus uitgedrukt: de hoogste zedewet is: het meest mogelijk geluk voor het grootst mogelijk aantal. Wij kunnen nu de waarde van dat stelsel, waarover nog altijd zulk een ernstige strijd wordt gevoerd, in het midden laten. Maar ieder kan bij eenig nadenken gevoelen, welk een beslissenden invloed dat gronddenkbeeld moet uitoefenen op de geheele opvatting van den staat, van het maatschappelijk leven, van de godsdienst en niet het minst op 'smenschen eigen levensleiding en de opvoeding der jeugd. Bij velen wordt die invloed getemperd door de macht van overlevering en omgeving, maar dat was bij James Mill het geval niet. Hij schreef eens aan

---

[1] „Autob.” bl. 24—26.
[2] „Autob.” bl. 27.
[3] „Autob.” bl. 79.

Bentham, dat hij beter dan iemand anders diens opvolger kon zijn, omdat niemand zoozeer zijne beginselen in zich had opgenomen en zeker niemand in dezelfde mate zijn geheele leven aan het stelsel zou willen toewijden. [1]) Daartoe had hij recht. Het stelsel is zijn leven geworden. Dat blijkt uit al zijne werken en het meest van alles, uit het werk, waardoor hij den grootsten invloed op de toekomst heeft gehad, uit de opvoeding van zijn zoon.

Die zoon, John Stuart Mill, werd geboren den 20 Mei 1806. Hij was de oudste van het aantal kinderen, die langzamerhand het huis vulden. Reeds vroeg kwam hij onder de persoonlijke leiding van zijn vader. Wanneer hij aan het Grieksch begon, herinnerde hij zich niet meer, maar men zeide, dat het was op zijn derde jaar. Op zijn 8ste kwam daarbij het Latijn, maar toen, zegge toen hij 8 jaar oud was, had hij met zijn vader reeds doorgelezen: de fabelen van Aesopus, de Anabasis, den geheelen Herodotus, de Cyropaedie van Xenophon en de Memorabilia met nog een aantal andere auteurs, waaronder de zes eerste dialogen van Plato. Ook zonder zijn bepaalde verzekering zouden wij gaarne gelooven, dat Plato toch nog boven zijn begrip ging. Het onderwijs scheen er op aangelegd, om zooveel mogelijk in een korten tijd te doorlezen. Aan de Grammatica werd weinig gedaan. Des te meer aan het van buiten leeren van woorden. Bij gebrek aan een Grieksch-Engelsch woordenboek, moest hij alle woorden, die hij niet wist, vragen aan zijn vader, in wiens kamer hij altijd zat te werken. Met een gevoel van weemoed stelt men zich dat kind voor, tegenover den somber-ernstigen man, gebogen over die classieken, zich afmattende om te voldoen aan de eischen van den onderwijzer, die niet alleen de uiterste inspanning maar menigmaal het onmogelijke van hem verlangde. [2]) De school mocht hij niet bezoeken; omgang met andere jongens was hem ontzegd, opdat zij hem niet zouden bederven. Zoo waren hem de jongensspelen onbekend en wat zou hij doen met de vrije uren, die hem op den dag werden gegeven? Uit verveling nam hij zijn toevlucht tot het eenige, waarmede hij wist om te gaan, zijne boeken en woordenlijsten, zoodat behalve de

---

[1]) „Notices" bl. 3.

[2]) „Autob." p. 6.

wandeluren, waarop zijn vader prijs stelde, de gansche dag in studie en nog wel in zulke studie werd doorgebracht. [1]) Het schijnt niet dat hij zich daaronder ongelukkig gevoelde. Hij kende geen ander leven. Maar waren er dan geen andere behoeften in hem, die, onbevredigd gelaten, zijn levensgeluk bedierven? Wij zullen het straks zien. Volgen wij hem eerst iets verder in zijne studiën.

Behalve de Grieksche auteurs had hij op zijn 8ste jaar reeds een aantal historische werken gelezen: Robertson, Hume, Gibbon, Watson, Hooke, een vertaling van Rollin's oude geschiedenis, Mosheim's kerkgeschiedenis en een aantal andere van dergelijk gehalte. Onder het lezen maakte hij daaruit zijne aanteekeningen, en den volgenden morgen, onder de dagelijksche wandeling, gaf hij aan zijn vader verslag van zijn lectuur van den voorgaanden dag. Kinderboeken bezat zijn vader niet, maar die werden soms voor hem geleend. Zoo las hij o. a. Robinson Crusoe, de duizend en één nacht en Don Quichotte. In zijn 8ste jaar ging hij over tot het Latijn en gelijktijdig tot de Grieksche dichters. Wat hij van het Latijn had geleerd, moest hij weer dadelijk onderwijzen aan een jongere zuster, aan welke spoedig nog jongere broeders en zusters werden toegevoegd, zoodat hij een geheele classe onder zich had, voor wier vorderingen hij verantwoordelijk was. Dit noodzaakte hem wat hij zelf leerde zooveel te degelijker in zich op te nemen, maar het roofde hem natuurlijk een groot gedeelte van zijn tijd. Des te grooter verbazing wekt het, als men van hem hoort, hoever hij tusschen zijn 8ste en 12de jaar den kring zijner studie had uitgebreid. Ik wil u niet met een lange optelling van namen vermoeien. Maar ik zeg niet te veel, wanneer ik u verzeker, dat geen leerling, die ons gymnasium ten einde toe heeft afgeloopen, zooveel van classieke auteurs en van geschiedkundige werken onder de oogen heeft gehad, als hij reeds had doorlezen op een leeftijd, waarop het voor onze kinderen eerst wezenlijk ernst begint te worden met het leeren. [2]) Daarbij kwam dan nog een stapel boeken

---

[1]) „Autob." p. 35 vg.

[2]) Men oordeele! Volgens de „Autobiography", bl. 10 vg. behoorden tot zijne lectuur van zijn 8ste tot zijn 12de jaar: Homerus in de vertaling van Pope (zeker 20 à 30 maal herlezen), de Bucolica van Virgilius, de zes eerste boeken van de Aeneis, Horatius geheel behalve de Epoden, Phaedrus, de vijf eerste boeken van Livius, Sallustius geheel, een groot deel van de Metamorphosen van Ovidius,

over natuurwetenschap, vooral over scheikunde, die hij verslond, zonder ooit het genoegen te hebben daarbij de proeven te zien, die de beoefening van deze vakken zoo veraangenamen en verlichten. Ook verzen moest hij maken. Eerst deed hij het uit liefhebberij, maar toen de lust daarin voorbij was, op bevel van zijn vader, die de oefening in dichtkunst aanbeval, om twee karakteristieke redenen; vooreerst dat sommige dingen in poëzie krachtiger kunnen worden uitgedrukt dan in prosa; dan, dat de menschen over het algemeen veel meer waarde hechten aan verzen dan ze verdienen en dat het daarom de moeite waard is, zich in die kunst te bekwamen. Men ziet: het utiliteitsbeginsel weet van alles partij te trekken.

Wanneer er nog een bewijs noodig ware voor het zeldzame van den aanleg, waarmede de natuur John Mill had begiftigd, dan zou men veilig kunnen wijzen op het merkwaardige feit, dat hij door die opvoeding niet voor zijn geheele leven is bedorven. Bij negen tienden toch van de kinderen, die men in hun vroegste jeugd aan zulk een stelsel van opvoeding onderwierp, zou men alleen stompzinnigheid op later leeftijd kweeken. Mill zelf heeft ingezien, welk een gevaar hij daarmee heeft geloopen, maar meent, dat hij het is ontgaan door de wijsheid, waarmede zijn vader hem nooit vergunde alleen zijn geheugen met feiten en formules te overladen, maar hem altijd dwong, zich rekenschap te geven van hetgeen hij meende te weten. Als

---

eenige stukken van Terentius, twee of drie boeken van Lucretius, verscheidene oraties van Cicero, de Oratore en zijne brieven aan Atticus. Voor het Grieksch: Homerus geheel, een paar stukken van Sophocles, Euripides en Aristophanes, Thucydides geheel, de Hellenica van Xenophon; een groot gedeelte van Demosthenes, Aeschines en Lysias, Theocritus, Anacreon, een gedeelte van de Anthologie, een weinig van Dionysius, verscheidene boeken van Polybius en ten laatste de Rhetorica van Aristoteles. Hierbij kwam studie van mathesis en algebra, waarin hij doordrong tot in de differentiaalrekening. Grieksche geschiedenis bleef hij bestudeeren uit Mitford, steeds indachtig aan de waarschuwing van zijn vader tegen de Tory-sympathieën van dien auteur. Voor Romeinsche geschiedenis herlas hij Hooke en Ferguson. Groote voorliefde had hij voor een werk „Ancient Universal History" terwijl hij van de nieuwere geschiedenis slechts enkele gedeelten, zooals Nederlands opstand tegen Spanje, kende. Zelf ging hij aan het historieschrijven: een Romeinsche geschiedenis ontleend aan Hooke, een Hollandsche uit Watson, een geschiedenis van het Romeinsche bestuur samengebracht uit Livius en Dionysius, waarin hij krachtig de rechten der democratische partij verdedigde. Alles onverminderd zijne studie van physica en chemie en wat hij van Engelsche literatuur reeds in dien tijd leerde kennen.

voorbeeld daarvan verhaalt hij, hoe zijn vader eens zeer toornig op hem werd, toen hij 13 jaar oud was, omdat hij van een idee sprak en geen juiste bepaling van „idee" wist te geven. Evenzoo een andermaal, omdat hij de fout beging van te zeggen, dat iets waar kon zijn in theorie zonder daarom door te gaan in de practijk. Dat toonde een weergalooze onkunde, werd hem verweten, het woord theorie evenals de groote menigte te gebruiken van iets, dat in strijd kon zijn met de practijk [1]). Zou men niet vreezen, dat het geneesmiddel, zoo toegepast, nog erger was dan de kwaal? Het moge waar zijn, wat Mill, naar aanleiding van dit voorval, zegt: „een leerling van van wien nooit iets gevraagd wordt wat hij niet kan, doet nooit al wat hij kan," — het is toch een hachelijke methode, om het door overlading van het geheugen verstoorde evenwicht te willen herstellen door overspanning van het oordeel.

Het kost ons daarom ook moeite te gelooven wat Mill verzekert, dat, indien hij in hoeveelheid van kennis zijne tijdgenooten een vierde van een eeuw vooruit was, dit alleen was toe te schrijven aan de uitmuntende methode van zijn vader, want dat hij, wat natuurlijken aanleg betreft, eer beneden dan boven het gewone stond [2]). Hooren wij slechts verder, waartoe hij met dien aanleg in staat was.

Met zijn 12de jaar was de letterkundige opleiding, althans voor de classieken, zoo goed als voltooid. Met de Engelsche poëzie was hij minder vertrouwd. Shakespeare, hem door zijn vader alleen gegeven om de historische stukken, had geen indruk op hem gemaakt. Een ander studieveld werd hem nu ontsloten. Van zijn 12de jaar af, waren het niet meer de hulpmiddelen en voorwerpen van het denken, die hem moesten bezig houden, maar het denken zelf. Hij werd gezet aan de logica en zijn leerboek was het Organon van Aristoteles. Gelijktijdig gaf zijn vader hem te lezen de latijnsche tractaten over de scholastieke logica, die weer werden gevolgd door de Logica van Hobbes. Het geeft ons een zekere voldoening van hem te hooren, dat hij voor de zwaarste gedeelten van deze studie toch nog niet rijp was. Maar zijn vader kende, naar het schijnt, op dat punt geen erbarming. De gewone wandelingen werden gebruikt om zijne

[1]) „Autob." bl. 32.
[2]) „Autob." bl. 30.

oogen te ontsluiten voor het nut van de syllogistische logica, en al voldeed zijn jeugdig bevattingsvermogen ook hierin niet geheel aan de eischen van zijn leermeester, later verheugde hij zich, zoo vroeg in die strenge school te zijn ingeleid en toen reeds geleerd te hebben, een valsch argument te ontleden en het onware daarin op te sporen. Hij meent, dat die oefening van het denkvermogen verre de voorkeur verdient boven de hoog geroemde vorming door mathematische studie, en dat zij juist vroegtijdig kan worden begonnen, omdat aan haar niet behoeft vooraf te gaan de langzame toeeigening van zelfstandige denkbeelden. Later in het leven werpt zij hare onwaardeerbare vruchten af in het nog zoo zeldzame talent om niet alleen argument tegenover argument te stellen, waardoor de zaak in geschil altijd hangende blijft, maar om de valsche bewijzen der tegenpartij te ontzenuwen en zoo te dooden. [1]) De schrijvers, die hij vroeger gelezen had, om zich in de taal te oefenen werden nu bestudeerd om den inhoud. Uit Plato zocht hij zich de Socratische methode eigen te maken. Bij de lectuur van Demosthenes oefende hij zich in de stembuiging, waarvoor zijn vader een eigen stelsel ontworpen had. Nog altijd in zijn 13de jaar doorliep hij een geheelen cursus van staathuishoudkunde om ingewijd te worden in de leer van Ricardo, daarna in die van Adam Smith. Dagelijks verklaarde zijn vader hem een gedeelte, dat hij dan op schrift moest brengen en zoo lang omwerken tot het volkomen juist en helder was. Zoo werd hij als kind reeds vertrouwd met die wetenschap, die toen zelve nog in hare kindschheid hem later als een harer grootste meesters zou vereeren.

Toen hij 14 jaar oud was kwam er in die rustelooze studie een tijdelijke rust. Hij verliet Engeland om een jaar in Frankrijk te gaan doorbrengen. Daarmee was zijn jeugd afgesloten, en wij vinden hier alzoo een geschikt punt om even op die eerste jaren van zijn leven terug te zien.

Ik gebruikte daar het woord: jeugd, maar men zou kunnen vragen, of het hier niet bijna als spotternij klinkt. Niets is er in al wat wij hebben nagegaan, wat aan een wezenlijke jeugd doet denken. Geen onbezorgde levenslust, geen vroolijk kinderspel, geen dwaasheden en guitenstreken, men zou bijna zeggen: geen ouderlijk huis. De eenige kamer in dat huis, waarmede

---

[1]) „Autob." bl. 19 vg.

wij kennis maken, is de studeerkamer van den vader. Van de moeder wordt in het gansche boek met geen enkel woord gerept. Van de broeders en zusters wordt alleen gewag gemaakt, als van de scholieren aan wie hij zijne pas verworven geleerdheid moet mededeelen. Geen enkelen vriendelijken lichtstraal zien wij doordringen in de kille eentonigheid van deze utilitarische leerschool. Zelfs de groote wereldgebeurtenissen, die anders zulk een ontwikkelden knaap in geestdrift hadden kunnen doen ontvlammen, schijnen zijne aandacht niet getrokken te hebben. In 1813 was hij 7 jaar, in '15 reeds 9, en hij weet wel van de volgorde, waarin hij toen zijne classieken las, maar van den val van Napoleon, van Waterloo en Wellington is geen indruk bij hem achtergebleven. James Mill was zeker een scherpzinnig denker en een rechtschapen man daarbij, maar de hemel beware elken gezonden jongen voor de opvoeding van zulk een vader! Wanneer het waarheid was, wat later van Mill beweerd werd, dat hij niets anders was dan een denkmachine [1]), aan wien zou het te wijten zijn, zoo niet aan den vader, die al het mogelijke heeft gedaan, om hem daartoe te maken? Mijn vader, zegt Mill, beschouwde het als eene zedelijke afdwaling van den nieuweren tijd, in vergelijking met de oudheid, dat er nu zooveel meer waarde wordt gehecht aan gevoel. Gevoel en zelfs het geweten, de lust om goed doen, leidt den mensch evenzeer tot laakbare als tot prijzenswaardige daden. Daarom heeft de gemoedsaandoening geen waarde voor de zedelijkheid [2]). Stelt u voor, wat deze regel beteekent bij de opvoeding van een kind. Wat zou het zijn, zoo niet een geheele verminking van het kinderlijk gemoed, een opdrogen van de bronnen, waaruit in het jeugdig hart de edelste gedachten, de beste voornemens opwellen,

[1]) „Himself pervadingly an intellectual machine, Mr. Mill seems to have „interest in his countrymen only to the extent that they can be made intellec„tual machines too". William Maccall in een critiek van 1859 over Mill's Thoughts on Parliamentary Reform, nu onlangs weer uitgegeven in „The newest Materialism", London 1873. Niet onwaarschijnlijk zijn deze „sundry papers" nu afzonderlijk uitgegeven, met het oog op de aangekondigde „Autobiography" van Mill, tegen wien de vier eerste stukken gericht zijn. Een bestrijding à outrance met een zeldzaam talent van insnijdende zegswijze. „A red-hot, shaggy, rampagious mystic, — the most red-hot speaker and writer that ever came under my notice," heet Mr. Maccall in een aankondiging van Mill's „Autobiography" door Henry Holbeach in The Saint Pauls Magazine Dec. 1873.

[2]) „Autob." bl. 49 vg.

een verstandsvergoding ten koste van dat, wat alleen, onder alle ellende en zorgen, aan het menschelijk leven kleur en geur blijft geven Geen godsdienst ook bij dit stelsel van opvoeding. „Ik ben, schrijft Mill, een van de zeer weinige voorbeelden in dit land, van iemand, die zijn godsdienstig geloof niet heeft weggeworpen, maar die het nooit heeft gehad. Te dien opzichte ben ik opgegroeid in een bloot negatieve verhouding. Ik beschouwde de nieuwere godsdienst, geheel als de oude, als iets, dat mij hoegenaamd niet aanging. Het kwam mij niets meer vreemd voor, dat de Engelschen een geloof hadden, dat mij geheel ontbrak, dan dat zulks het geval was bij de menschen van wie ik in Herodotus gelezen had". [1]) Ook hierin had James Mill zijn zoon gevormd naar zijn eigen beeld en zijn eigen gelijkenis. Zelf was hij opgevoed in het geloof van het Schotsche Presbyterianisme, dat hij evenwel spoedig had prijsgegeven voor het gewone Deïsme der achttiende eeuw. Maar ook dit had hen niet kunnen vasthouden. Allengs was hij gekomen tot de overtuiging, dat het onmogelijk is iets te verzekeren aangaande den oorsprong der dingen. Zoo bleef hij zijn geheele leven in een sceptische onverschilligheid aangaande de groote godsdienstige vragen, maar daaraan paarde zich een bepaalde vijandschap jegens alle kerkelijke instellingen en gebruiken, het meest jegens die van het kerkelijk Christendom. Ik heb hem honderdmaal hooren zeggen, verhaalt zijn zoon, dat alle tijden en volken hunne goden hebben voorgesteld als slecht, in steeds toenemende mate, dat de menschen daarmede zijn voortgegaan, trek voor trek, totdat zij de meest volkomen opvatting van slechtheid bereikten, die de menschelijke geest zich kan vormen, dat zij dit beeld God genoemd hebben en zich daarvoor hebben nedergeworpen. Dat nec plus ultra van boosheid vond hij uitgedrukt in hetgeen gewoonlijk aan de menschen wordt voorgesteld als het geloof der Christenheid [2]). Wel erkende hij daarbij, dat de menschen meestal beter zijn dan hunne leerstellingen, en dat zoo ook de leer over een God, die zijne schepselen tot eeuwige hellepijn verdoemt, in de practijk de noodlottige gevolgen niet kweekt, die men daarvan zou verwachten; maar hij weet het toch aan het kerkgeloof, dat bij de groote menigte zulk een onvatbaarheid heerscht voor een zuiver zedelijk ideaal.

---

[1]) „Autob." bl. 43.

[2]) „Autob." bl. 40—42.

In deze denkwijze werd John Mill van zijne jeugd af opgeleid. Door zijne afzondering hoorde hij niet anders dan hetgeen zijn vader hem leerde. Toch achtte deze het geraden, den knaap te waarschuwen, dat hij in ongelegenheid kon komen, wanneer hij zijn ongeloof openlijk uitsprak. Mill zelf erkent, hoe gevaarlijk die raad was voor de oprechtheid van zijn karakter, en hij herinnerde zich twee gevallen, waarin hij had moeten kiezen tusschen een eerlijke bekentenis dat hij niets geloofde en een geveinsde instemming met de andere denkwijze, maar beide malen had zijn eerlijk hart gezegevierd over de vrees voor ergernis.

Ging zijne jeugd voorbij zonder den weldadigen invloed van godsdienstige indrukken, het was toch een streng zedelijke atmosfeer waarin hij haar doorbracht. Zijn vader had een opvatting van het zedelijk leven, die wel meer gevormd was naar het classieke dan naar het Christelijke ideaal, maar die toch allen nadruk legde op die deugden, die het meest voor de waardigheid van het karakter afdoen. Rechtvaardigheid, matigheid, waarheidsliefde, volharding, bereidvaardigheid tot arbeiden en tot lijden, toewijding aan het algemeen belang, waardeering van personen en zaken naar hun innerlijke waarde, een leven van inspanning verre te verkiezen boven de rust der traagheid, — dat waren de zedelijke grondstellingen die James Mill niet moede werd zijn zoon in te prenten. Het was hem levenslang aan te zien, dat hij in die strenge school was gevormd. Mogelijk ook eenigszins, dat zijn leermeester in het zedelijke evenmin als ergens elders zich kon vrijmaken van de tirannie van het verstand. De stelling, dat de zedelijke waarde eener daad beoordeeld moet worden naar de bedoeling, waarmede zij wordt gepleegd, en niet naar de gevolgen, die zij voortbrengt, vond bij hen geen goedkeuring. Zijn algemeene maatstaf was uitsluitend het nut dat door elke handeling wordt gesticht, en al kon hij de goede gezindheid van een tegenstander waardeeren, diens dwaling te eerbiedigen scheen hem een valsche verdraagzaamheid.

Wat mijn vader het meest ontbrak, zegt Mill, was teederheid. Of eigenlijk ontbrak zij niet, maar zooals zooveel Engelschen, schaamde hij zich zijn gevoel te toonen en werd juist daardoor het gevoel bij hem verdoofd. Althans in de verhouding tot zijne kinderen werd de vertrouwelijkheid door de vrees geweerd [1].

[1] Later schijnt dit te zijn verbeterd, zoodat er tusschen den vader en de jongere kinderen een vrijere, meer hartelijke verhouding ontstond. »Autob.'' bl. 52.

Hij was prikkelbaar van gestel en uiterst streng. De tucht, waarin hij zijne kinderen hield, had zeker ook een gunstige zijde. Mill mag recht hebben voor zijne stelling, dat hare waarde thans veel wordt miskend, en wij met onze vriendelijke opvoedingsmethode in gevaar verkeeren van een geslacht te vormen, dat niet in staat is om te doen wat onaangenaam is, — maar toch een van de kostbaarste zegeningen van het ouderlijke huis gaat met die methode van vrees onherroepelijk verloren. Dat het zoo ook bij hem was, zullen wij later zien, als wij hem in een der bangste oogenblikken van zijn leven hooren verklaren: met mijne bezwaren tot mijn vader te gaan kon niet bij mij opkomen; hij was de laatste tot wien ik mij, in zulk een zaak, om hulp zou hebben gewend [1].

Zoo was de jeugd van John Stuart Mill. Wat was hier geschied? Was er van een bijzonder gelukkigen aanleg gebruik gemaakt, om den knaap een vroegtijdige ontwikkeling te geven, die hem in zijn volgend leven een rijke bron zou worden van een vol, harmonisch geestesleven? Of was er aan een gevoelige natuur geweld aangedaan door ontijdige en onmatige oefening van het denken? Zeker Mill zou, onder elke opvoeding, een denker geworden zijn, maar dat er geweld aan zijn aanleg was gepleegd, dat hij door zijn vader geestelijk was misvormd, dat zal zijne geschiedenis ons weldra op treffende wijze leeren.

De eentonigheid van het strenge studieleven was voor Mill jaarlijks afgebroken door een soms vrij lang verblijf op het landgoed van hun vriend Bentham. Daar ontving hij de eerste indrukken van natuurschoon, waarvoor hij ook in later jaren steeds een geopend hart behield. Onder de talrijke vakken van wetenschap, die hij omvatte, behoorde ook de botanie, en levenslang was het een zijner meest geliefde ontspanningen, in de vrije natuur rond te dolen en naar nieuwe of zeldzame plantensoorten te zoeken [2]. Het was ook in het kasteel van Bentham, een van die schoone monumenten van middeleeuwsche bouwkunst, waar-

---

[1]) „Autob." bl. 135.

[2]) Zie over zijne verdiensten als botanicus de schets van Henry Trimen, in de „Notices" bl. 28—31.

van er zoo vele in Engeland zijn bewaard gebleven, dat zijn oog openging voor de waarde van die hoogere comfort, die het leven bekoorlijk kan maken, en waarvan hij in zijn ouderlijk huis zoo weinig had gezien. Het is duidelijk: de natuur had hem niet voor de eenzijdigheid van een boekenmensch bestemd, zij had hem een aanleg meegegeven, evenzeer geschikt voor de waardeering van het schoone in natuur en maatschappelijk leven, als voor het diepzinnigst nadenken.

Wij vinden daarvan een bewijs in den indruk, dien een verblijf van ongeveer een jaar in Frankrijk bij hem achterliet. Hij was dit voorrecht verschuldigd aan een broeder van Bentham, den generaal Samuel Bentham, die hem in Mei 1820 medenam op een reis naar het zuiden van Frankrijk. Zij bezochten verschillende plaatsen in de Pyreneën en vestigden zich toen te Montpellier, waar hij ook de lessen der faculteit van wiskunde en natuurkunde volgde. Diep greep hem de bergstreek aan, maar levendiger nog was de indruk van de Fransche samenleving, in onderscheiding van de Engelsche. Het is waar, hij had toen van deze, de Engelsche, nog weinig gezien, wat hem gunstig voor haar had kunnen stemmen; maar ook toen hij zooveel later de herinneringen van zijne jeugd te boek stelde, vond hij geen reden om dat oordeel van zijn 15de jaar af te keuren of te wijzigen. Integendeel, toen hij den Engelschen gezelschapstoon had leeren kennen, werd hij nog meer bevestigd in de meening, dat de Franschen, welke fouten zij overigens mogen hebben, aan hun samenleven een warmte en opgewektheid weten te verleenen, waartegen het gemis aan bezieling bij de Engelschen treurig afsteekt. Hard klinkt zijn vonnis over de vrees van zijne landslieden, om met hun gevoel voor den dag te komen en over de minachtende wijze, waarop zij elke openbaring daarvan bij anderen bejegenen. „Ik wist dat toen nog zoo niet," schrijft hij van dat eerste verblijf in Frankrijk, „maar zonder het mij volkomen duidelijk te kunnen maken, gevoelde ik toen reeds het contrast tusschen de vrije gezelligheid en beminnelijkheid van den persoonlijken omgang onder de Franschen en de Engelsche manier van leven, waarin ieder doet, alsof ieder ander (met weinig of geen uitzonderingen) een vijand was of een plaag."

Op zijn terugreis had Mill het geluk geruimen tijd te Parijs te mogen vertoeven ten huize van den grooten economist Jean Baptiste Say, met wien zijn vader sinds een paar jaar in vriend-

schappelijke betrekking stond. In diens huis ontmoette hij ook eens Saint-Simon, wiens stelsel toen nog niet bekend was, maar die alleen als een schrander zonderling werd beschouwd.

Na zijn terugkeer in Engeland werd de gestoorde opvoeding voortgezet, maar nu veel vrijer dan vroeger. De vader had, door zijne betrekking bij de Indische Compagnie, minder tijd tot zijne beschikking, en de zoon was ook ver genoeg gevorderd om voortaan op eigen wieken te kunnen drijven. Zoo bepaalde zich de leiding hoofdzakelijk tot de aanwijzing van lectuur en de bespreking der bestudeerde onderwerpen. Ook nu strekte die lectuur zich weder over allerlei vakken uit: Fransche geschiedenis, rechtsgeleerdheid, wijsbegeerte enz. enz. Gij verlangt van mij geen optelling van titels. Van één gedeelte slechts een enkel woord. Hoewel zijn geheele opvoeding er op was aangelegd om hem tot een geesteskind van Bentham te maken, was het toch alsof zich een nieuwe wereld voor hem ontsloot, toen hij zelf diens werken, óf in den oorspronkelijken tekst óf in de fransche redactie van Dumont, begon te bestudeeren. Het was hem, alsof hem een openbaring ten deel viel. „Het utiliteitsbeginsel", schrijft hij, „opgevat en toegepast, zooals Bentham het doet, viel juist op zijn plaats als de sluitsteen, die de losse en fragmentarische bestanddeelen van mijn weten en gelooven samenhield. Het gaf eenheid aan mijn begrippen over de dingen. Ik had nu een overtuiging, een geloof, een leer, een philosophie, in een der beste beteekenissen van het woord, een godsdienst." Reeds stelde hij zich voor, welke hervormingen de toepassing van dat beginsel in het leven der menschheid kon te weeg brengen, en daartoe mede te werken was van nu af zijn levensdoel.

Intusschen, een hervormer moet ook eten. Hij moest iets worden. Zijn vader had hem eerst voor de balie bestemd. Maar in 1823 bood zich eene gelegenheid voor hem aan, om in de Oost-Indische Compagnie als klerk op het bureau van zijn vader geplaatst te worden. Dit bepaalde zijn werkkring voor de volgende 35 jaren, en ook toen gaf hij die betrekking alleen prijs, omdat, bij de opheffing der Compagnie, een geheele reörganisatie in het bestuur kwam, en hij, in de treurige omstandigheden, waarin hij destijds verkeerde, geen lust had, om zich op nieuw aan zulk een ambt te verbinden. Langzamerhand klom hij uit de lagere rangen in de hoogere op, en in de laatste jaren had hij, als hoofd van het bureau van Indische correspondentie, de

eerste plaats beneden de eigenlijke directeuren bereikt. Oppervlakkig zou men meenen, dat dit een weinig geschikte werkkring was voor een man als John Stuart Mill. Moest hij, die kon wat haast niemand anders vermocht, zijn tijd en zijn talenten geven aan een werk, dat honderden even goed hadden kunnen volbrengen als hij? Mill dacht er anders over. Hij beschouwde het als een der meest wenschelijke zaken voor een denker en schrijver, zulk een ambt te vinden, dat de zorg voor levensonderhoud wegnam en dat inspanning genoeg vereischte om den geest bezig te houden, zonder zoo te vermoeien dat men daardoor in de vrije uren ongeschikt werd voor zwaarder geestelijken arbeid. „Het schrijven voor de pers," zegt hij, „is als voortdurend middel van bestaan niet aan te bevelen voor iemand, die in staat is om iets tot stand te brengen in de hooger afdeelingen van literatuur of van denken; niet alleen om de onzekerheid van dat middel van bestaan, vooral wanneer de schrijver een geweten heeft en weigert andere denkbeelden te dienen dan zijne eigene, maar ook, omdat de geschriften waarvan men kan leven, niet die zijn, die zelve leven, en nooit die waarin de schrijver doet al wat hij kan. Boeken, die bestemd zijn om toekomstige denkers te vormen, vereischen te veel tijd om te schrijven, en zijn ze eens geschreven, dan worden ze nog, in het algemeen, te langzaam bekend en beroemd, dan dat men daarop voor zijn onderhoud zou kunnen rekenen." [1]) Bovendien vond Mill in zijne betrekking een heilzame oefening in practische kennis van de wereld. Wat hij op zijn bureau schreef, moest, aan de andere zijde van den aardbol, als regeeringsmaatregel ten uitvoer worden gelegd; het moest zich aansluiten aan de daar bestaande verhoudingen en toestanden; het kon in strijd komen met allerlei bijzondere belangen; het moest worden berekend op de geschiktheid van hen, aan wie de uitvoering zou worden toevertrouwd. Dit alles noodzaakte hem om voor zijne denkbeelden dien vorm te zoeken, waardoor zij het best in den geest van anderen konden overgaan, en, volgens zijn eigen verklaring, is die practische wijsheid, die hij door dit werk verkreeg, een der beste hulpmiddelen voor hem geworden, niet alleen voor zijn eigen levensgeluk, maar ook voor den invloed, dien hij op zijne medemenschen heeft kunnen uitoefenen.

---

[1]) „Autob." bl. 82.

Behoeft het verder wel gezegd te worden, dat iemand als Mill in geen enkele betrekking kon worden geplaatst, waarin hij zich niet zou onderscheiden? De titel van ondergeschikt ambtenaar verhinderde niet, dat hij door verreweg de meesten als hun meerdere werd erkend. In die schetsen, die dadelijk na zijn dood zijn uitgegeven, komt er eene voor van een zijner ambtgenooten (W. T. Thornton), waaruit ons blijkt, niet alleen welk een beteekenis Mill in het raderwerk van het Indische bestuur had verkregen, maar ook welke schoone herinneringen zich aan zijn naam in „India House'' hadden vastgehecht. Het was daar voor niemand een geheim, dat hij de steller was van de beroemde petitie aan het Parlement tegen het voornemen om de Oost-Indische Compagnie te ontbinden en het koloniaal bestuur over te brengen bij de regeering. In een vergadering kort daarna sprak een der bestuurders van die petitie als geschreven door een ambtenaar, die naast hem zat: „naar hij hoorde, met behulp van Mr. Mill.'' Mill was ook tegenwoordig, maar zeide niets. Na afloop der vergadering stormde zijn vriend, die ons dit verhaalt, zijn kamer binnen, met den uitroep: „wat een schande!'' en begon uit te varen tegen de laagheid om Mill de eer te ontrooven, die hem uitsluitend toekwam. „Wat is er,'' antwoordde Mill, zoodra hij er een woord in kon voegen. „De petitie was het gemeenschappelijk werk van den andere en van mij.'' „Hoe kunt gij zoo iets zeggen?'' hernam zijn vriend. „Gij weet, dat ik weet, dat ieder woord daarin door u geschreven is.'' „Gij vergist u,'' antwoordde Mill, „één heele regel op de tweede bladzijde is door hem ingevoegd.'' — Toen diezelfde vriend door een zware ziekte werd overvallen, die hem een jaar lang buiten staat stelde iets te doen, zou hij zijne betrekking hebben moeten prijsgeven, indien niet Mill, zonder er eenigen ophef van te maken, al diens werk bij zijn eigen voor zijne rekening had genomen. Zoo maakte hij zich evenzeer bemind als vereerd. Bij de ontbinding der Compagnie werd in zijne afdeeling, toen men wist, dat hij bij de nieuwe organisatie niet weder in dienst zou treden, het denkbeeld uitgesproken, om hem een aandenken te geven van de vriendschap van hen met wie hij in dien kring samen had gewerkt. In een oogenblik was er voor een belangrijke som ingeschreven, en er werd besloten hem een inktkoker aan te bieden, die ook als kunststuk waarde zou hebben. Maar ongelukkig kwam er iets van het plan aan Mill ter ooren, en

wezenlijk in toorn ging hij naar den vriend, die het denkbeeld geopperd had, en verklaarde, dat niets ter wereld hem bewegen zou het geschenk aan te nemen, want dat hij zulke demonstraties haatte, waaraan altijd sommigen deelnamen, omdat zij niet durfden weigeren. Het was te vergeefs, dat men beproefde hem van gedachten te doen veranderen, en de vrienden zagen zich genoodzaakt een soort van geweld tegen hem te gebruiken. Zij lieten het geschenk eenvoudig aan zijne deur afgeven, en toen nog was het alleen aan den invloed van zijne dochter, Miss Helen Taylor te wijten, dat het aandenken in zijn huis mocht blijven.

Maar wij zijn onwillekeurig vooruitgesneld. Keeren wij tot zijn jongelingsjaren terug. Langzamerhand begon zich de kring zijner bekenden uit te breiden, en onder hen vinden wij er velen, die later mannen van beteekenis in Engeland zijn geworden: Grote de historieschrijver, Macaulay, John en Charles Austin, het bekende parlementslid Roebuck en een aantal anderen. In den winter van 1822—23 vormde hij met enkelen van dezen een gezelschap, dat gewijd zou zijn aan de bevordering van de beginselen van Bentham. Eenmaal in de 14 dagen kwamen zij bijeen om verhandelingen te houden en discussie te voeren over de toepassing van het utiliteitsbeginsel op staatkunde en zedenleer. Mill zelf was het, die het gezelschap doopte met den naam van de Utilitarische Vereeniging (Utilitarian Society). De naam was niet geheel van zijne vinding. Hij had dien ontmoet in een novelle [1]), waarin een Schotsch geestelijke zijne gemeenteleden waarschuwt, om niet het evangelie te verlaten en utilitariers te worden. Maar de inleiding van het woord in het wetenschappelijk spraakgebruik dagteekent van het ontstaan dezer vereeniging.

Met zijn 16de jaar, in 1822, begon Mill zijne werkzaamheid voor de pers. Wat hij daarvan in zijne autobiographie mededeelt, levert eene belangrijke bijdrage voor de geschiedenis der Engelsche journalistiek, vooral wat betrekking heeft op de stichting der Westminster Review [2]), die hem tot in 1828 onder hare ijverigste medewerkers telde. Wij kunnen ons daarbij nu niet ophouden. Alleen zij het met een enkel woord vermeld, dat toen reeds zijne denkwijze, zich aansluitende aan die van zijn vader,

1) Galt's „Annals of the Parish".

2) bl. 91—109.

met recht met den naam van radicalisme werd bestempeld. Een naam, die voor ieder man van overtuiging als een eeretitel moest gelden, maar die toen, evenzeer als nu nog, door de groote menigte als een brandmerk werd gebruikt. Ook verdient het even te worden aangestipt, dat hij reeds in dezen tijd, en dat wel in afwijking van de meening van zijn vader, de stelling verdedigde, dat billijkheid en gezonde staatkunde eischen, aan de vrouw evenzeer het stemrecht toe te kennen als aan den man.

De denkbeelden door hem in zijne eerste geschriften uitgesproken vormden tevens het onderwerp van geregelde samensprekingen met zijne vrienden. Uit de Utilitarische Vereeniging groeide een gezelschap van 10 à 12 leden, dat 's morgens van half negen tot tien uur, tweemaal in de week, bijeenkwam, om staathuishoudkunde te behandelen. Van nog grooter beteekenis werd voor hem een debating-club, waaraan zich de beste sprekers uit het opkomend geslacht aansloten, en die in haar bloeitijd van 1825 tot 1830 in hooge mate de algemeene belangstelling wekte. Daar vond hij, in enkele leden, een tegenpartij, die hem tot de uiterste inspanning dwong om het veld te kunnen behouden. Daar oefende hij zich in het talent van discussie, en zooals hij alles wat hem onder de handen kwam ernstig opvatte, zoo werd dat aanhoudend debat met de bekwaamste mannen van zijn tijd hem de aanleiding tot vernieuwde studie niet alleen, maar ook tot nauwgezet onderzoek van hetgeen tegen zijne denkwijze kon worden ingebracht.

Een rijk, opgewekt leven dat hij in die jaren leidde, een leven, waarin het zeker allerminst aan geestdrift ontbrak. Maar wat was het, waardoor die geestdrift werd gewekt? Zelf heeft hij die vraag gesteld en in het antwoord geeft hij ons een zelfcritiek, die, in verband met zijne volgende levenservaring, zeer bijzonder onze aandacht trekt.

Er is zoo dikwijls van de Benthamiten beweerd, zegt hij, dat zij bloote redeneer-machines waren, en, wat mij zelven aangaat, moet ik erkennen, dat, gedurende twee of drie jaren van mijn leven, die naam niet geheel ongepast was. Er is daarin niets vreemds. Een jong mensch van den leeftijd, waarop ik toen was, kan eigenlijk slechts één ding zijn en dat was toen het éene voor mij. Eerzucht en wensch naar onderscheiding had ik genoeg, en ijver voor hetgeen ik voor het belang der menschheid

hield, was mijn sterkste neiging, zich vermengende met andere neigingen en daaraan kleur gevende, maar die ijver wortelde niet in echte welwillendheid of sympathie voor de menschheid, hoewel die eigenschappen haar behoorlijke plaats innamen in mijn plan van zedelijkheid. Ook was hij niet verbonden met eenige hooge geestdrift voor een zedelijk ideaal. Wel verbeeldde ik mij, dat ik daarvoor bijzonder vatbaar was; maar in dien tijd was er in mij een stremming in hetgeen daarvoor het natuurlijk voedsel is, poëtische ontwikkeling, en daarentegen een overvoering met hetgeen zich het meest vijandig daartegenover stelt, loutere logica en analyse. Daarbij kwam de nawerking van mijns vaders minachting voor gevoel, waarin wij voortdurend bevestigd werden door al de sentimentaliteit, die men, in naam van het gevoel, tegenover onze utiliteitsleer stelde. Onze hervormingsplannen waren uitsluitend berekend op de verandering van de denkwijze der menschen, en hoewel wij ten volle de onvergelijkelijke waarde erkenden van belangelooze welwillendheid en liefde voor rechtvaardigheid, zochten wij toch niet rechtstreeks op die aandoeningen te werken, maar verwachtten wij alles van de verlichting van het verstand, waardoor de zelfzuchtige neigingen zouden worden verbeterd [1]). Met die verstandsvergoding hing verder samen een zekere minachting voor poëzie, waarvan Bentham zelf ook werd beschuldigd om hetgeen hij in een artikel in de Westminster Review had verklaard: „Moore is een dichter, daarom kan hij niet redeneeren." Maar evenals bij Bentham zelf de natuur boven de leer was gegaan, en hem soms tot het schrijven van poëzie had verleid, zoo kon ook Mill zijn hart niet geheel van haar aftrekken. Hij gevoelde zich daardoor geboeid, ook zelfs wanneer hetgeen in dichtmaat was uitgedrukt, in klaar prosa hem slechts tot tegenspraak zou hebben uitgelokt.

Het spreekt van zelf, dat hij zich in dien tijd geen rekenschap kon geven van hetgeen er in zijn eigen gemoed omging. De natuur begon hare rechten te heroveren, voor zoo ver dat nog mogelijk was, op het geweld haar door een eenzijdige opvoeding aangedaan. De overgang uit de boekenwereld in de werkelijke wereld was voor Mill de aanvang geweest voor de vrijwording van zijn geest. Hij bespeurde het nog niet, maar weldra zou hij het gevoelen.

---

[1]) „Autob." bl. 109—112.

E e n c r i s i s i n m i j n g e e s t e s l e v e n schrijft hij boven het hoofdstuk, waarin hij verhaalt, hoe die omkeering tot stand kwam.

Het was in 1826. Hij was dus 20 jaar. Er waren nu 5 jaren verloopen, sinds de leer van Bentham als een openbaring in zijn geest had gelicht, en al dien tijd had hij gedroomd van de maatschappelijke hervorming door het utiliteitsbeginsel, waaraan ook hij zijn leven zou mogen wijden, en wier weldadige vruchten ook hem voldoening voor zijn arbeid zouden geven. Daar overviel hem in het najaar op eens een gevoel van afmatting, waarin alles, wat anders zijne belangstelling opwekte, hem onverschillig liet. Zonder twijfel een zenuwlijden, dat dikwijls voorkomt na overmatige inspanning van den geest. In dien staat van inzinking deed hij zich zelven de vraag: gesteld dat al uwe doeleinden in het leven bereikt waren; dat al de veranderingen in instellingen en denkwijze, waarop gij hoopt, dit zelfde oogenblik waren tot stand gekomen; zou dit een groote vreugde en een geluk voor u zijn? En een onweerstaanbaar zelfbewustzijn antwoordde duidelijk: Neen! „Toen” zegt hij, „zonk mijn hart in mij weg: de geheele grondslag, waarop mijn leven was opgebouwd, viel ineen. Al mijn geluk zou ik hebben moeten vinden in het aanhoudend najagen van dat doel. Het doel had zijne bekoorlijkheid verloren, en hoe kon ik ooit weer eenig belang stellen in de middelen. Het scheen mij, alsof ik niets meer had om voor te leven” [1]).

Is dit niet een diep aandoenlijk drama, M. H.? Zeker, het heeft de wereld niet in beweging gebracht, het is in stilte doorleefd in het hart van dien grooten, edelen mensch, wien het zooveel te zwaarder heeft gedrukt, omdat hij aan geen ander kon doen verstaan, wat er in hem omging. Maar ik durf zeggen: er is in dien verborgen gemoedsstrijd meer dramatisch gehalte dan in menig gedruischmakend spel der hartstochten. Die zeldzame geest, verrijkt met een schat van de veelzijdigste en degelijkste kennis, die, met versmading van alles wat op jeugdigen leeftijd den mensch van hooger levensdoel pleegt af te leiden, zich wijden, zich geven wil aan de beste belangen der menschheid, die, vol geestdrift, dat edele werk aanvaardt, die zich daarbij gedragen gevoelt door de sympathie van een kring van geestver-

[1]) „Autob.” bl. 134.

wanten, die, naar het schijnt, moet zegevieren, indien hier op aarde zegepraal mogelijk is voor een ernstig, zedelijk voornemen; — die zinkt in, als de groote taak nauwelijks is opgevat, eer nog eenige teleurstelling is geleden, als met machteloosheid geslagen, alle hoop op de toekomst uitgedoofd, alle liefde voor het werk weggestorven. En waarom? Waarom anders, dan dat hij, bij al wat hij heeft geleerd, niet heeft geleerd lief te hebben, te gelooven aan zijn eigen hart en aan dat zijner medemenschen. Dat men hem deze wereld alleen heeft leeren kennen als een weefsel van begrippen, en zich zelven alleen heeft leeren vormen tot een werktuig om te denken. Dat hij nooit heeft mogen ervaren, hoe uit het hart zijn de uitgangen des levens, en dus ook niet heeft kunnen verstaan, dat men, om leven te wekken, de taal van het hart moet weten te spreken. Daarom kon hij wanen een hervormer te zijn, terwijl hem de ware wijding van den hervormer, de groote liefde voor zijne medemenschen ontbrak. Vroeg of laat moest zich zijn oog voor dien waan ontsluiten. Bij hem kwam het zoo vroeg, omdat hij behoorde tot die uitverkorenen, in wie de menschelijke natuur hare edelste gaven in zeldzamen rijkdom samenbrengt. Een minder rijk begaafde geest zou onder de verstandskuur van zijn vader voor altijd verminkt zijn. Hij kon herstellen en juist door den strijd, waarin de vloek der verstandsgoding hem wierp, met bewustzijn veroveren, wat anderen als den zegen van het ouderlijk huis medenemen op hun levensweg. Maar hij zou het moeten veroveren.

Toen de crisis begon, meende Mill, dat het wel spoedig zou overgaan, en in die hoop hervatte hij zijne studie en zijn dagelijksch werk. Maar het ging niet over. Hij legde zich daarmee 'savonds neder en 's morgens ontwaakte hij met het gevoel van een donkere wolk, die over hem hing. Die wolk werd hoe langer hoe zwaarder. Hij bleef werktuigelijk zijne gewone bezigheden verrichten, maar in een stemming, die hem de vraag voor den geest bracht, of hij, indien het niet anders werd, den last van zulk een leven tot het einde moest dragen. „Had ik maar iemand genoeg lief gehad," schrijft hij, „om mij te noodzaken hem mijn leed mede te deelen, ik zou niet in dien toestand hebben verkeerd. Maar er was niemand, van wien ik kon hopen, dat hij mij met goeden raad zou kunnen helpen. Mijn vader was de laatste, tot wien ik mij daarvoor zou gewend

hebben. Ik was zeker, dat hij geen begrip had van zulk een geestelijk lijden als het mijne. Mijne opvoeding, die geheel zijn werk was, was door hem geleid zonder een gedachte aan de mogelijkheid, dat zij daarop zou uitloopen. Waartoe zou het gediend hebben, hem het verdriet aan te doen van hem te doen gevoelen, dat zijne plannen mislukt waren, als toch die mislukking waarschijnlijk onherstelbaar, en, in elk geval, buiten het bereik van zijne geneesmiddelen was [1]). Een denker als hij kon niet nalaten zelf de genezing te zoeken door zijn toestand te ontleden en te doorgronden. Hij bracht die kwellende ervaring in verband met zijne opvoeding, met de zedenleer waarop zij gebouwd was geweest, en hij kwam tot de slotsom, dat het een gevaarlijk bedrijf is, den geest te vroeg en te uitsluitend met de gewoonte van begripsontleding vertrouwd te maken, omdat daardoor ongevoelig de vatbaarheid voor aandoening wordt verzwakt; maar wat hielp het hem of hij dit thans inzag? Hij kon het verstoorde evenwicht in zich zelf niet op eens herstellen, aan het gevoel de veerkracht niet wedergeven, die het onder de tyrannie van het ontledend verstand verloren had. „Zoo was ik vastgeraakt, zegt hij, bij het begin van mijne reis, met een goed uitgerust schip en een roer, maar zonder zeil; zonder eenigen wezenlijken wensch naar de doeleinden, voor wier bereiking ik zoo zorgvuldig was toegerust; geen welbehagen in deugd of het algemeene welzijn, maar ook even weinig in iets anders. De bronnen van ijdelheid en eerzucht schenen in mij opgedroogd, evenzeer als die van goede bedoeling."

Zoo ging de winter van 1826—27 in diepe zwaarmoedigheid voorbij. Daar brak een eerste lichtstraal voor hem door. Toevallig had hij de Mémoires van Marmontel ter hand genomen. Daar vond hij de beschrijving, hoe Marmontel nog zeer jong den dood van zijn vader verneemt, naar huis ijlt en, bij het zien van het wanhopend gezin, op eens de verplichting gevoelt en het voornemen uitspreekt om de plaats van den overledene voor diens weduwe en kinderen in te nemen [2]). Dat tafereel greep hem zoo aan, dat het hem de tranen in de oogen bracht, en aanstonds was het hem, alsof de drukkende last iets lichter was

[1]) „Autob." bl. 134.

[2]) Men kan het verhaal vinden in de Mémoires de Marmontel, in de Bibliothèque des Mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18me siècle par M. Fs. Barrière. Tom. V. p. 50.

geworden. Zijn toestand was dus nog niet hopeloos. Alle gevoel was nog niet in hem dood. Nu kon hij ook weer een helderder blik slaan op de wereld en zijn levenstaak. De dingen kregen weer waarde voor hem, en er ontwaakte in hem eenige nieuwe liefde voor hetgeen hij nu zoo lang alleen werktuigelijk had gedaan.

Wij hebben hier, M. H.! een niet onaardig voorbeeld, hoe de indrukken die wij ontvangen veel meer afhangen van onze eigene gemoedsgesteldheid dan van hetgeen er buiten ons is. Wie uwer dat verhaal van Marmontel overleest, die zal zich waarschijnlijk verwonderen, dat zulk een theatrale pathos een man als Mill zoo kon aangrijpen, dat daarmede een omkeering in zijn leven begon. Maar wat zal men zeggen? Wij maken de dingen, wat zij ons toeschijnen te zijn, door de oogen waarmede wij ze bezien. Mill was één oogenblik onder de macht geweest van datgeen, welks gemis de bron was van al zijn ellende, het ideaal der toewijding aan anderen, en met dat oogenblik ving er een nieuw leven voor hem aan.

Dit voorval had twee belangrijke veranderingen in zijne denkwijze ten gevolge.

Vooreerst begreep hij, dat het verkeerd is het geluk tot onmiddellijk levensdoel te stellen, want dat het juist daardoor niet wordt bereikt. Wil men geluk vinden, laat men het niet zoeken, maar het afwachten, tot het van zelf komt, terwijl men zich geheel aan een of ander doel, welk ook, toewijdt. Geluk wil niet gemaakt worden tot een voorwerp van angstige inspanning. Het kan alleen genoten worden zonder dat men er om vraagt en zonder dat men er over nadenkt, evenals men de lucht inademt.

Ten andere werd Mill's oog geopend voor de waarheid, dat er naast de verstandelijke ontwikkeling in den mensch ook een bepaalde vorming wordt vereischt van die vermogens, waardoor wij indrukken ontvangen en tot aandoeningen worden bewogen. De ontwikkeling van het gevoel werd een van de hoofdpunten in zijne zedelijke en wijsgeerige opvatting, en hij begon hoe langer hoe meer waarde te hechten aan al wat als hulpmiddel daartoe dienen kan.

Het waren ontdekkingen voor hem. Want nu werden allengs ook die dingen, die tot nog toe alleen als begrippen in zijn stelsel voor hem hadden bestaan, werkelijkheden, met wier ervaring hij zijn eigen leven verrijken kon. De eenige kunst, waarmede hij

zich in zijne jeugd had bezig gehouden, was de muziek geweest, maar ook die had hem in dien somberen tijd niet kunnen opwekken. Nu hoorde hij voor het eerst Webers Oberon, en weer was het hem als een inwijding in een nieuwe wereld. Hoe machtig evenwel toen nog de oude stroom van gedachten in hem was, blijkt uit hetgeen hij verhaalt, dat, onder het genot van die muziek, hij ging bedenken, hoe er in iedere octaaf maar vijf heele en twee halve tonen zijn en er dus slechts een beperkt getal van combinaties mogelijk is, van welke nog maar een klein gedeelte schoon kan zijn. Dit deed hem vreezen, dat er nog maar weinige Mozarts en Webers zouden kunnen komen, die wezenlijk nieuwe en rijke aderen van muziekale schoonheden zouden weten te openen. Zelf lacht hij later over die zorg, maar tot zijne verontschuldiging voegt hij er aan toe, dat zij toch samenhing met het beste in hem, zijn belangstelling in het algemeen geluk der menschheid.

Had de muziek hem goed gedaan, nog weldadiger was de invloed der poëzie. Met Byron had hij het beproefd, maar diens levensbeschouwing geleek te veel op die welke hij zelf wenschte te ontvluchten, dan dat daar troost voor hem te vinden zou zijn geweest. Wat hij zocht vond hij bij Wordsworth, den dichter van het inwendig leven, gevoelen en denken beide, onder de opwekking van het schoone. Hier vond hij de bronnen ontsloten van een vreugdevol, sympathetisch genot, verheven boven alle strijd en onvolkomenheid, dat zooveel te overvloediger het deel van allen kan worden, hoe meer de menschheid vooruit zal gaan in haar physischen en maatschappelijken toestand. Deze poëzie was het, die hem geheel van zijn zielslijden genas. De aanvallen van somberheid keerden niet terug en hij kon, na den doorworstelden strijd zijn dagwerk, zijn omgang, zijn studie hervatten, niet slechts met nieuwe veerkracht, maar ook met een nieuw hart [1])

---

[1]) Het bestek der voorlezing veroorloofde mij niet, hier nog melding te maken van al de belangrijke bijzonderheden, die Mill in zijn „Autobiography", bl. 149—183 mededeelt. Daartoe behooren: zijne vervreemding van Roebuck, naar aanleiding van een strijd over de comparatieve waarde van Byron en Wordsworth; zijn nadere kennismaking met Maurice, den man, die, volgens hem, meer intellectueel vermogen heeft verspild dan iemand anders van zijne tijdgenooten, en met Sterling, die hem altijd gehouden had voor „a made or manufactured man", die alleen zekere hem ingeprente meeningen kon wedergeven en die nu ontdekte dat Wordsworth en al wat die naam beteekent hem

Tot dusver schijnt het, alsof Mill geen vrouwelijk wezen op zijn weg had ontmoet. Dat hij zusters had, vernamen wij uit het studeervertrek van zijn vader, waar hij aan de jonge kinderen onderwijs moest geven. Maar later treedt geen enkele van haar weer op het tooneel van zijn leven op, evenmin als de moeder, die zelfs niet werd genoemd. Generaal Bentham, die hem mede nam naar Frankrijk, had drie dochters, van welken de jongste slechts twee jaar ouder was dan hij; velerlei onderricht verklaart hij ook aan haar verschuldigd te zijn, maar meer dan vriendelijke leermeesteressen schijnen zij niet voor hem te zijn geweest. Daarna ontmoeten wij geen enkel vrouwenbeeld in den kring waarin hij zich bewoog, en niets is er wat ons zou doen vermoeden, dat de roman, die toch bijna in geen enkel menschenleven ontbreekt, haar vriendelijk licht ook op zijne jeugd zou hebben geworpen.

Hij was in zijn 25ste jaar toen hij werd ingeleid in de woning van een zijner bekenden, Mr. Taylor, wiens echtgenoote voor hem meer zou worden, dan zelfs de hartelijkste, trouwste liefde een man in een vrouw kan doen vinden. Zij was jong gehuwd en innig gehecht aan haar man, die dit ook volkomen verdiende, maar die wat geestelijken aanleg betreft haar gelijke niet heeten mocht. Geen oneer voor hem, indien wij ook maar de helft in rekening brengen van hetgeen Mill van haar verzekert. Dan nog moet zij een vrouw geweest zijn, wier meerdere te vergeefs in

---

ook toebehoorde; zijn streven om na de groote omkeering, die in hem had plaats gegrepen, de eenheid in zijn denken te herstellen; de invloed op zijne begrippen over staatkunde uitgeoefend door Macaulay's critiek op zijns vaders „Essay on Government", waarvan het gevolg was, dat hij afzag van het vormen van een bepaald stelsel en alleen beginselen erkende, wier toepassing gewijzigd kon worden naar het verschil van omstandigheden; zijne studie van het St. Simonianisme en van Comte, die meer zijn belangstelling dan zijn instemming winnen; zijne theorie over het wijsgeerig determinisme, waarin hij den druk der noodwendigheid meent te kunnen verlichten door de onderstelling, dat wij, al wordt ons karakter door de omstandigheden gevormd, in zoo verre vrij zijn, dat wij naar onze wenschen de omstandigheden kunnen wijzigen en zoo zelven ons karakter kunnen vormen; de bevestiging zijner democratische neigingen; zijn betrekking tot Carlyle, wien, als een dichter en een man van intuïtie, hij zich onbevoegd achtte te waardeeren, tot een meerdere van hen beiden (Mrs. Taylor) hem dien vriend leerde verstaan.

In bijna elke van die bijzonderheden zou men den invloed kunnen aanwijzen van de omkeering die er in zijn denken en leven had plaats gevonden. Ik teeken dat hier aan, opdat de lezers, die de Autobiographie zelven mochten willen raadplegen, die belangrijke trekken niet zouden voorbijzien.

geheel het Britsche rijk zou zijn gezocht. Dat verschil had zich evenwel nog niet doen gevoelen in den tijd toen Mill met hun huis kennis maakte. Zij was nog jong, 23 jaar. De indruk, dien zij toen op de buitenwereld maakte was die van een schoonheid en een vrouw van geest, met iets aangeboren gedistingueerds, dat ieder dadelijk trof; wie haar beter kende, vond in haar een vrouw met diep en krachtig gevoel, een doordringend en helderziend verstand, een zeldzaam diepzinnige en poëtische natuur. Zoo bewonderde ook Mill haar, nog onbewust van de gaven die in haar sluimerden. Maar telkens meer trof het hem, dat al de goede eigenschappen, die hij bij andere personen één voor één afzonderlijk had gevonden, in haar alle waren vereenigd. Wat hij allengs in haar heeft ontdekt, wat zij voor hem geworden is, hij heeft getracht het uit te spreken in een beschrijving, waarin hij zijne moedertaal op de proef schijnt te stellen, welken rijkdom van uitdrukkingen zij bezit voor het edelste wat men in een mensch kan vereeren. Ik kan het u slechts bij benadering weder-geven. „Evenzeer in de hoogste streken der bespiegeling als in de kleine practische aangelegenheden van het dagelijksch leven, was haar geest hetzelfde volmaakte werktuig, doordringende in het eigenlijke hart, de kern der zaak; altijd de wezenlijke idee, het beginsel aangrijpende. Dezelfde juistheid en vlugheid, waarmede hare vermogens, zoowel bij het gevoelen als bij het denken, werkzaam waren, zou, met hare gaven van gemoed en verbeelding, haar in staat gesteld hebben om een volmaakte artiste te zijn, evenals haar vurige en teedere ziel en haar krachtige welsprekendheid haar zeker tot een groot redenaar zouden gemaakt hebben, en haar diepe kennis van de menschelijke natuur en haar oordeel en schranderheid in het practische leven, haar, in de tijden toen zulk een carrière nog openstond voor vrouwen, een uitstekende plaats zouden gegeven hebben onder de bestuurders der menschheid. Haar verstandsgaven waren slechts in dienst van een karakter, tegelijk het edelste en het meest harmonieuse, dat ik ooit in mijn leven heb ontmoet. Haar zelfverloochening was niet die van een aangeleerde plichtenleer, maar van een hart dat zich geheel vereenzelvigde met de aandoeningen van anderen en soms tot uitersten om hunnentwil verviel, door zich te verbeelden, dat anderer gevoelsleven even krachtig was als het hare. Den hartstocht der rechtvaardigheid zou men voor het overheerschend gevoel in haar hebben kunnen

houden, ware het niet, dat men daarnevens vond een grenzelooze edelmoedigheid en een liefde, die altijd bereid was om zich uit te storten over ieder menschelijk wezen, dat in staat was die ook maar met de minste toegenegenheid te beantwoorden. Het overige van hare zedelijke eigenaardigheden was van dien aard, als men het natuurlijk kan verwachten bij deze eigenschappen van hoofd en hart; de meest oprechte bescheidenheid bij het hoogste zelfgevoel; een eenvoud en een openheid die onbeperkt waren jegens allen, die ze waardig waren; een diepe verachting van wat gemeen en lafhartig was en een brandende verontwaardiging over al het brutale en tyrannieke, het trouwelooze en eerlooze in gedrag en karakter; daarbij maakte zij de breedste onderscheiding tusschen hetgeen in zich zelf kwaad en hetgeen slechts verboden kwaad is [1]), tusschen daden die het bewijs leveren van inwendige verdorvenheid van zin en karakter en zulke die alleen overtredingen zijn van conventioneele bepalingen, hetzij goed of kwaad, overtredingen, die, in zich zelve of recht of onrecht, gepleegd kunnen worden door personen, die in ieder ander opzicht liefde en bewondering verdienen" [2]).

Zietdaar eene der vele schetsen van zijne geliefde, die men in het boek van Mill kan vinden. Dat is niet de taal eener dwaze verliefdheid, het zijn woorden neergeschreven bijna 30 jaar na hun eerste kennismaking, in den tijd toen het genot van het samenleven met haar reeds voor hem tot het verleden behoorde. Wat hij aangaande hare geestesgaven verzekert is hem zoo volkomen ernst, dat hij uitdrukkelijk verklaart als denker en schrijver meer aan haar verplicht te zijn dan hij haar heeft kunnen geven. Veel lof heeft hij ingeoogst, waarvan hij zich bewust is, het grootste deel op haar te moeten overbrengen. Het spreekt

---

[1]) Henry Holbeach maakt in het reeds genoemde stuk in The Saint Pauls Magazine de niet onware opmerking, dat geen Utilitariër het recht heeft deze onderscheiding tusschen m a l a p r o h i b i t a en m a l a i n s e te stellen. Als de uitdrukking aan Mill is ontvallen, zou men haar dan, niettegenstaande de daaraan toegevoegde verklaring, niet kunnen gebruiken tot ondersteuning van de meening van velen, dat zijn „transformed Utilitarianism" veel heeft van een „Transcendentalism speaking a new dialect"?

[2]) „Autob." bl. 187. Een dergelijke lofrede kan men vinden in de inleiding van het door Mill geheel aan haar toegekende stuk „Enfranchisement of Women," dat eerst geplaatst is in de Westminster Review Juli 1851 en daarna door hem werd opgenomen in zijne „Dissertations and Discussions" Deel II bl. 411—449 (Londensche uitgave van 1859).

intusschen van zelf, dat ook zij eerst langzamerhand die hoogte heeft bereikt. Zij hebben elkander opgevoed tot de twee geesten als het ware tot één waren samengesmolten, en zij van hun gemeenschappelijk werk niet zouden hebben kunnen zeggen, wat elk van beiden daartoe had bijgebracht.

In den beginne was de betrekking tusschen hen meer als de gewone tusschen goede vrienden, die elkander dikwijls ontmoeten. Maar allengs groeide daaruit een veel nauwer sympathie, die door hun gezamenlijke studiën steeds versterkt werd. Twintig jaren hebben zij zoo met elkander verkeerd. Het schijnt, dat daardoor hare verhouding tot haar echtgenoot niet bedorven werd. Maar wij merken toch in de „Autobiography" op, dat zij in de tweede helft van dien tijd meest met een jong dochtertje in een stille streek op het land leefde en slechts nu en dan bij Mr. Taylor in de stad vertoefde. Mill bezocht haar zoowel hier als daar, haar dankende voor de grootheid van ziel, waarmede zij zich verhief boven de valsche opvattingen, waartoe zijne talrijke bezoeken, terwijl zij afgezonderd leefde van haar echtgenoot, en zelfs hunne gezamenlijke reizen aanleiding zouden hebben kunnen geven. Toch gaf, verzekert hij, hunne handelwijze gedurende die jaren niet den minsten grond voor eenige andere onderstelling, dan de eenige ware, dat hunne betrekking te dien tijde alleen die was van innige gehechtheid en den meest vertrouwelijken omgang. Want, voegt hij daaraan toe, hoewel wij ons in eene zaak van zoo volstrekt persoonlijken aard niet gebonden gevoelden door maatschappelijke verordeningen, achtten wij ons toch verplicht te zorgen, dat door ons gedrag op geenerlei wijze oneer over haar man en dientengevolge over haar kon worden gebracht. [1]) Later is die betrekking nog veranderd. In Juli 1849 stierf Mr. Taylor. Hoe vurig Mill ook mocht gewenscht hebben zijne vriendin zijne echtgenoote te heeten, liever, zegt hij, zou ik en zou zij dat geluk voor altijd gemist hebben dan het verschuldigd te zijn aan den ontijdigen dood van een, voor wien ik de oprechtste hoogachting en zij de hartelijkste liefde koesterde. Nu evenwel niets meer hunne verbintenis in den weg stond, traden zij, twee jaar daarna, in April 1851 in het huwelijk, waarvan hun het genot, helaas! maar zeven en een half jaar gegund zou zijn.

---

[1]) „Autob." bl. 229.

De betrekking van Mill tot Mrs. Taylor heeft ons op eens in een veel later gedeelte van zijn leven verplaatst. Wij moeten nog even op de voorafgaande jaren terugzien. Lang zullen wij ons evenwel daarbij niet ophouden, omdat onze aandacht uitsluitend gericht moet blijven op zijn persoon en wij zijn literarische werkzaamheid buiten den kring onzer beschouwing laten.

Hij was nu, omstreeks 1830, in de volle kracht van nog jeugdigen mannelijken leeftijd en begon meer en meer als staatkundig en wijsgeerig schrijver de aandacht te trekken. De parlementsher-vorming, die, na langen strijd, in deze jaren tot stand kwam, bood hem een gewenschte gelegenheid aan, om, zoowel door persoonlijken invloed op eenige leden van het Lagerhuis als door geschriften, te ijveren voor dat philosophisch radicalisme, waarvan hij en zijne vrienden alle heil voor staat en maatschappij verwachtten. Maar veel teleurstelling werd daarbij hun deel. Mill zelf was onvermoeid in zijne pogingen. Hij kwam er zelfs in 1834 toe om zich te belasten met de redactie van de Westminster Review, waaraan hij tot in 1840 zijn meesten tijd ten offer bracht. In den beginne was daaraan voor hem nog een bijzonder bezwaar verbonden door de ijverige medewerking van zijn vader. Zij waren te ver van elkander afgeraakt. James Mill was nu het vereerde hoofd van de oude doctrinaire school en de jongeren, niemand meer dan zijn zoon, gevoelden dat die niet meer aan de behoeften van den tegenwoordigen tijd voldeed. Toch sprak het van zelf, dat de artikelen van James Mill aan geene critiek, vóór de plaatsing, konden onderworpen worden. Dit belemmerde John Mill als redacteur. Maar het bezwaar duurde niet lang. James Mill leed aan longtering, die snelle vorderingen maakte en waaraan hij in Juni 1836 bezweek. Hij doorzag zijn toestand lang vooruit, en de gedachte aan het naderend einde deed hem geen oogenblik aarzelen in zijne vroegere denkwijze over de godsdienst. Hij verheugde zich bij de gedachte aan hetgeen hij had gedaan om de wereld beter te maken dan hij haar gevonden had, en zijn sterven speet hem alleen, omdat het hem geen tijd liet om meer daarvoor te doen.

Als Mill dit verhaalt [1]) knoopt hij daaraan vast een hartelijke lofrede op hetgeen zijn vader in meer dan één opzicht voor wetenschap en staatkunde beteekend heeft. Maar niets komt daarin voor, wat een ander niet even goed zou hebben kunnen zeggen,

---

[1]) „Autob." bl. 203.

niets wat ook maar in de verte zou doen denken aan dat woord van Claudius: „und mir war Er mehr." Zonderling, hoe twee zulke uitstekende menschen zoolang in den vertrouwelijksten omgang hebben kunnen leven, zonder ooit den weg te vinden tot elkanders hart.

De dood van zijn vader mocht hem de handen meer vrij laten in de richting die hij aan de Review wenschte te geven, hij werd daardoor tevens beroofd van den steun van een zijner krachtigste medewerkers. Zooveel te meer kwam er op hem alleen aan. Hij verdubbelde zijne werkzaamheid, zonder zich te laten ontmoedigen door het gemis aan succes van zijne partij in het Parlement. Hoe afmattend dikwijls zijne taak mocht zijn, hij vond in deze zelfde jaren toch tijd en rust van geest voor een vernieuwde bewerking van zijn stelsel van Logica [1]), en nog in diezelfde periode valt zijne levendige betrekking tot den stichter van het Fransche Positivisme, Auguste Comte. Noch bij het een, noch bij het ander kunnen wij hier stilstaan. Alleen is het vóor de kennis van zijn persoonlijkheid niet onbelangrijk, wat hem, niettegenstaande zijne hooge ingenomenheid met Comte's stelsel, toch van dezen vervreemdde en aan hunne briefwisseling een einde maakte. Het was dat de Fransche wijsgeer aan de philosophie hetzelfde gezag wilde toekennen, dat eens door de kerk over de menschheid was uitgeoefend en een systeem van staatkundig en maatschappelijk leven had ontworpen, waarin voor individueele vrijheid even weinig ruimte overbleef als in de orde van Loyola [2]). Mill is op elk gebied, waarop hij zijne stem heeft doen hooren, steeds de trouwe wachter der vrijheid geweest.

In 1840 legde Mill de redactie van de Westminster Review neder. Daardoor kreeg hij meer ruimte van tijd en tevens meer rust van geest. Om daarvan wezenlijk genot te hebben, besloot hij zich meer terug te trekken uit hetgeen men „de wereld" noemt. Zijn vroeger ongunstig oordeel over den omgang der be-

[1]) In de „Autobiography" vindt men de wordingsgeschiedenis van zijn „System of Logic"; den eersten aanvang in 1832, bl. 181, de voortzetting, na kennismaking met Whewell's History of the Inductive Sciences, in 1837 bl. 207—209, de voltooiing in 1838 en 1840. Daarop schreef hij in den loop van 1841 het werk weer geheel opnieuw, van het begin tot het einde, waarop eindelijk in 1843 de uitgave volgde, bl. 221—223. Hij had weinig verwachting van den opgang, dien het boek zou maken. In 1850 bezorgde hij al de derde uitgave en nu is reeds de achtste verschenen.

[2]) „Autob." bl. 213.

schaafde standen in Engeland was bij nadere kennismaking niet veranderd. Menschen van wezenlijke beschaving, meende hij, kunnen daardoor slechts verliezen, want de gewoonte om in gezelschappen alleen over onbeduidende dingen te spreken, maakt hen op den duur minder ernstig in hunne belangstelling voor degelijke onderwerpen of ontmoedigt hen in hun vertrouwen op de bereikbaarheid van hoogere doeleinden. Een persoon van hooge ontwikkeling, zegt Mill, zou eigenlijk nooit in onontwikkelde gezelschappen moeten gaan, tenzij hij die kon binnentreden als apostel. In den mond van Mill verwondert ons die stelling niet. Hij zal zeker een zeer interessante gast geweest zijn voor wie hem wist te waardeeren, maar zijn geest was te zeer gewoon om te leven in de hoogere sferen van het denken, dan dat hij zich te huis zou hebben kunnen gevoelen in de beuzelarijen der gewone beschaafde conversatie. Omgekeerd ware het toch wat te veel gevergd van de gewone fatsoenlijke kringen, die in Engeland wel niet hooger zullen staan dan hier, dat zij altijd gewapend waren voor een gesprek, dat aan de behoeften van Mill voldeed. Daarin mag hij gelijk hebben, dat het gemis aan degelijkheid meest te weinig vergoed wordt door die levendigheid van geest en dien kunstzin, waardoor de Franschman ook aan het onbeduidende zekere bekoorlijkheid weet te geven.

Maar mocht hij zich onttrekken aan het zoogenaamde „uitgaan," hij behield een kring van vrienden, waarin hij geheel op zijne plaats was en waarin hij onverdeelde hoogachting en toegenegenheid ondervond. Trouwens, daarover is maar één stem, dat hij al wie met hem in aanraking kwam aan zich verbond door zijn nobel karakter en zijn trouwe toewijding aan anderen. Hij stond te hoog om zich door leelijke of kleingeestige drijfveeren te laten besturen. Daarom was hij ook steeds optimist in de beoordeeling zijner vrienden. Een van hen [1]) zegt: niets ontging aan zijne opmerkzaamheid en zijne vrienden bespeurden dikwijls tot hunne verbazing, dat hij veel meer uit hunne levensgeschiedenis wist, dan zij hadden kunnen vermoeden; maar, wanneer dat soms uitkwam, mochten zij zich verheugen, dat zijn geheugen, in plaats van een bewaarplaats te zijn van strenge oordeelvellingen, een soort van tooverspiegel was, waarin hunne dwaasheden en zwakheden bijna niet weerkaatsten en alleen vriende-

---

[1]) H. R. Fox Bourne, „Notices" bl. 11.

lijke herinneriugen en welwillende sympathieën volle uitdrukking vonden. Van Mill's wijze van handelen moge dit nog als proeve dienen. Herbert Spencer, een van Engelands beste schrijvers over wijsbegeerte, had, hoewel zijne denkbeelden vele punten van aanraking hadden met die van Mill, zich toch als zijn tegenstander doen kennen en hem vrij scherp bestreden. Persoonlijk kenden zij elkander destijds niet. Spencer gaf een uitvoerig werk uit, een stelsel van philosophie. Gemis aan debiet noodzaakte hem bekend te maken, dat hij de schade van die uitgave niet langer kon dragen en daarom zijn werk zou staken. Daarop ontving hij een brief van Mill, waarin deze hem verzocht de voortzetting van zijn boek te mogen verzekeren, door zich tot een bepaald bedrag aansprakelijk te stellen voor hetgeen er tot dekking der onkosten noodig zou zijn. Mill zelf was zonder fortuin. Spencer vond geen vrijheid om het edelmoedig aanbod aan te nemen, maar hij toonde zijne dankbaarheid door in zijne schets van Mill's zedelijk karakter deze onbekende bijzonderheid mede te deelen. [1])

Maar meer dan in zijne beste vrienden vond hij in haar, die in steeds toenemende mate de vertrouwde werd van al zijn denken en leven. Hun samenleven werd gedurig meer een samenwerken, zoodat ook Mill van zijne geschriften uit dien tijd gewoon is te spreken als van: o n s werk, o n z e denkwijze. Zou men verwachten, dat haar aandeel had bestaan in het verzachten van zijne critiek, het bepleiten van de rechten van het gemoed tegenover het verstand, in het streven om zijne theorieën meer in overeenstemming te brengen met de denkwijze der groote menigte, het schijnt dat veeleer het tegenovergestelde het geval is geweest. Althans juist in den omgang met haar kwam hij weer terug van die meer gematigde hervormingsplannen, waarmede hij zich in den tijd van zijne reactie tegen het stelsel van Bentham en zijn vader had tevreden gesteld. Nu richtte hij zijn hoop weer op een toekomst, hoe ver die ook nog mocht zijn, waarin de droom van het socialisme zou kunnen worden verwezenlijkt, waarin geen stoffelijke voordeelen meer aan de geboorte zouden verbonden zijn, waarin de wet van den arbeid voor allen zonder onderscheid zou gelden en de opbrengst van den arbeid naar een billijk beginsel onder allen zou worden verdeeld. Stoutweg

[1]) „Notices" bl. 26.

noemde hij zich weder socialist, al wilde hij niets gemeen hebben met hen die gewelddadig de maatschappelijke orde in naam hunner menschenliefde dreigen te verstoren. Wel ontveinsde hij zich niet, dat de maatschappij nog veel te laag staat in ontwikkeling, dat vooral het besef van verplichting om voor het algemeene welzijn te werken nog te weinig is doorgedrongen, dan dat er nu reeds aan een zegepraal der socialistische denkbeelden zou te denken zijn. Maar dat schokte hem niet in zijn geloof aan die toekomst en ontmoedigde hem niet om nu reeds voor haar te leven. Hierin vooral was het, dat hij den invloed van zijne vriendin waardeerde. Het hoofdstuk over „de waarschijnlijke toekomst van de arbeidende klassen" in zijne „Beginselen van Staathuishoudkunde" is, naar zijne uitdrukkelijke verzekering, geheel van haar afkomstig. [1]) Zij was het, die de onderscheiding maakte tusschen de wetten van voortbrenging van den rijkdom, die in het wezen der dingen gegrond door geen menschelijke poging kunnen worden gewijzigd, en die van verdeeling van den rijkdom, waarin aan den menschelijken wil ruimte is overgelaten om de beginselen van rechtvaardigheid en menschenliefde toe te passen. Zij was, beweert hij, moediger en scherper van blik in hare verwachting van de toekomst dan hij, en daarbij had zij in veel hooger mate dien practischen zin, die met omstandigheden en bezwaren weet te rekenen. [2]) Al het afgetrokkene en streng wetenschappelijke in het beroemde boek was van hem, maar het eigenlijk menschelijke element daarin kwam van haar. In al wat de toepassing der philosophie op samenleving en vooruitgang betreft, verklaart hij zich haar kweekeling, zoowel in stoutheid van bespiegeling als in bedachtzaamheid van practisch oordeel.

---

[1]) De „Principles of political Economy" zijn geschreven binnen twee jaar, 1845—1847, waarvan nog afviel de geheele winter van '46 - 47, de periode van hongersnood, toen zijn aandacht uitsluitend was gewijd aan het vinden van afdoende hulpmiddelen voor Ierland. De drie eerste uitgaven, samen 3250 exx. volgden elkander op in 1848, 1849 en 1852. Nu is van dezelfde groote editie à 30 sh. reeds de zevende oplage verschenen. Maar bovendien is in 1865 een volkseditie uitgekomen, waarvoor hij, om den prijs zoo laag mogelijk te stellen (nu 5 sh.) van alle aandeel in de winst had afgezien. De uitgevers bepaalden evenwel, dat, als er een zeker aantal exx. verkocht was, er weder een uitkeering aan hem zou geschieden. Daarvan heeft hij in zijne laatste levensjaren nog eenig voordeel gehad, omdat er toen 10.000 exx. van de volksuitgave waren afgeleverd.

[2]) „Autob." bl. 244—248.

Hoe afwijkend van het gewone de betrekking tusschen deze twee ook mocht zijn, men kan zich licht voorstellen, welk een rijke bron van levensgeluk die volmaakte overeenstemming van geestesrichting en neiging voor beiden moet geweest zijn. Vooral, toen in April 1851, ook het gedwongene in hunne verhouding door hun huwelijk wegviel. Niet lang daarna noodzaakte zijne gezondheid [1]) hem een langdurig verlof aan te vragen en brachten zij een half jaar in Italië, Sicilië en Griekenland door. Toen in 1858 de opheffing der Oost-Indische Compagnie hem vrijheid gaf om zijn leven naar eigen wenschen in te richten, maakten zij het plan om den winter in het Zuiden te gaan doorbrengen. Hare geschokte gezondheid zou, hoopten zij, daar worden hersteld. Maar aan die reis was ook aanstonds een gemeenschappelijk studiewerk verbonden. Zij zouden de laatste hand leggen aan een geschrift „on Liberty", dat zij letterlijk gezamenlijk gesteld hadden. Naar zijne vaste gewoonte was het boek reeds tweemaal bewerkt [2]), maar nog moest er een eindrevisie volgen. Die hadden zij zich voorgenomen te Montpellier te voltooien. Op reis daarheen werd zij te Avignon op eens overvallen door een longaandoening, waaraan zij in weinig dagen bezweek. Mill vermeldt het in weinige regelen vol van ingehouden smart: „Sinds dien tijd heb ik zulke verlichting gezocht als mijn toestand veroorloofde, door die wijze van leven, waardoor ik mij het meest in hare nabijheid kon gevoelen. Ik kocht een woning, zoo dicht mogelijk bij de plaats waar zij begraven ligt en daar leven hare dochter (mijne deelgenoot in de smart en nu mijn grootste troost) en ik gedurende een groot gedeelte van het jaar. Ik zoek in het leven uitsluitend wat zij daarin zocht. Mijn pogingen en bezigheden zijn die waarin zij deelde of belang stelde, en die onafscheidelijk met haar verbonden zijn. Hare nagedachtenis is mij een godsdienst en hare goedkeuring de maatstaf waarnaar ik mijn leven tracht te regelen, als die alles omvat wat waarde voor mij heeft." [3]) Op de zerk, die haar graf dekte, liet hij deze woorden beitelen: „Haar groot en liefhebbend hart, haar edele ziel, haar helder, machtig, oorspronkelijk en veelomvattend verstand maakten haar

---

[1]) Het eenige mij bekende portrait van Mill in de Illustrated London News van 17 Mei 1873 maakt den indruk, dat zijn uiterlijk de „family disease" verried, die zich nu voor het eerst bij hem openbaarde.

[2]) Zie „Autob". bl. 222.

[3]) „Autob". bl. 251.

de leidsvrouw en steun, de leermeesteres in wijsheid en het voorbeeld in goedheid, zooals zij de eenige vreugd op aarde was voor hen, die het geluk hadden haar toe te behooren. Even ijverig voor het algemeene welzijn als edelmoedig en zelfopofferend voor allen die haar omringden, is haar invloed gevoeld in verscheidene van de grootste verbeteringen van dezen tijd en zal nog in de volgende gevoeld worden. Waren er slechts weinige harten en hoofden gelijk het hare, deze aarde zou reeds worden de hemel, waarop men hoopt."

Het boek, waaraan zij het laatst samen hadden gewerkt, mocht door geen andere hand meer worden herzien. Het kwam in het licht, zooals zij het had nagelaten, door hem opgedragen aan hare nagedachtenis. [1]) „Ware ik slechts in staat, schrijft hij daarin, om aan de wereld te vertolken eene helft van de groote gedachten en edele gevoelens die in haar graf zijn bedolven, ik zou meer goed kunnen doen dan waarschijnlijk ooit zal voortkomen uit iets dat ik kan schrijven, zonder de opwekking en steun van haar ongeëvenaarde wijsheid." Naar Mill's eigen meening heeft geen zijner geschriften, met uitzondering mogelijk van de Logica meer kans om de overige te overleven, dan deze verhandeling over de „Vrijheid", en dat juist omdat de samenvloeiing van haar geest en den zijne het gemaakt heeft tot een soort van philosophisch tekstboek van eene enkele waarheid, die door de voortgaande verandering in de moderne samenleving hoe langer hoe meer in het licht zal worden gesteld. Die waarheid is het belang voor de menschheid van een groote verscheidenheid van karaktertypen en van de grootst mogelijke vrijheid voor de menschelijke natuur om zich te ontwikkelen in ontelbare, van elkander afwijkende richtingen. Het denkbeeld is zeker niet het eerst door Mill uitgesproken, maar de wijze waarop het door hem in dit geschrift is bepleit, geeft recht tot de verwachting, dat dit werk in herinnering en in eere zal blijven, lang nadat menige geruchtmakende declamatie over de souvereiniteit van het individu aan de vergetelheid zal zijn prijs gegeven.

Nog ruim 14 jaar zouden er verloopen, eer het graf van zijne echtgenoote zich ook over hem zou sluiten. In dien tijd werd haar ledige plaats voor hem vervuld door hare dochter, Miss Helen Taylor, op wie een ruim deel van de gaven der moeder

[1]) On Liberty. 1859. Thans in de vierde uitgave. Ook is sinds 1865 een volksuitgave à 1 s. 4 d. verkrijgbaar gesteld.

schijnt te zijn overgegaan en die zich met gelijke liefde aan den arbeid van haar stiefvader aansloot. Het is zeker hare bescheidenheid, die in de Autobiographie veel, dat op haar betrekking had, aan het oog van het publiek onthouden heeft. Zij leefden het grootst gedeelte van het jaar te Avignon in het huis, vanwaar zij het uitzicht hadden op het graf der dierbare overledene. Het hooge geboomte daaromheen maakte het verblijf voor Mill's gezondheid wel bedenkelijk, maar hij wilde het hout niet laten vallen, om de in die streek zoo talrijke nachtegalen niet te verdrijven. Van tijd tot tijd maakten zij reizen, waarvan ééne in 1862 zelfs Griekenland omvatte. Kleinere tochten naar Zwitserland en Italie gaven Mill aanleiding tot botanische onderzoekingen, waarvoor hij tot het einde de oude liefde behield. Dan weder waren zij korter of langer tijd in Engeland, zoodat hij in voortdurende betrekking bleef met de personen, die in politiek of literatuur op den voorgrond traden. Had hij geweigerd een nieuwe vaste betrekking te aanvaarden, hij bleef daarom niet minder leven met en voor zijn vaderland. Voortdurend op de hoogte van wat daar voorviel, werkte hij zoowel door zijne geschriften als door persoonlijken invloed aan de bevordering van die beginselen, waarvan hij een verbetering der maatschappelijke toestanden verwachtte. Nu was het een voorstel voor een betere inrichting der wetgevende macht; dan zijn geliefkoosd plan van gelijkstelling der vrouw met den man in burgerlijke rechten [1]). Tijdens den Amerikaanschen oorlog was hij een der weinigen die hunne stem verhieven tegen de verblinding die de publieke opinie in Engeland ten gunste der Zuidelijken stemde. Zoo verloor, niettegenstaande zijne gedurige afwezigheid, zijn volk hem niet uit het oog, en wat is natuurlijker, dan dat de reeds vroeger meermalen uitgesproken wensch om hem in het Parlement te zien, herhaald en eindelijk vervuld werd? In 1865 werd hij daartoe benoemd en de onderscheiding hem daarin bewezen beteekent te meer, omdat hij, in strijd met het gewone gebruik, geweigerd had zelf iets te betalen voor het winnen van stemmen en hij, in zijn programma, zijne radicale inzichten, daaronder ook den eisch van het stemrecht voor de vrouw, onverholen had uitgesproken. Wij kunnen dit gedeelte van zijn

[1]) „The Subjection of Women." Reeds geschreven omstreeks 1861, maar eerst uitgegeven in 1869. Nog uit de laatste jaren van zijn huwelijk was zijne verhandeling over „Utilitarianism" die c. 1862 in het licht kwam.

openbaar leven niet in bijzonderheden nagaan. Sommigen hebben beweerd, dat hij daar niet heeft beantwoord aan de verwachting, die men van hem koesterde. Door anderen wordt dat weersproken [1]. Dit is althans zeker, dat hij ook in die betrekking zijn karakter niet verloochend heeft. Altijd gereed tot den strijd voor het openbaar welzijn, altijd de handhaver der vrijheid en altijd de man van beginselen, die zich door geen bijoogmerken laat afleiden van het doel, welks bereiking hij als zijn plicht heeft erkend. Zoodra het een vraag van recht gold, was men zeker hem in de eerste rijen te vinden. Zoo bij de behandeling van het landbezit in Ierland, bij het protest tegen de gruwelen op Jamaïca gepleegd, bij de bestrijding van een ontwerp tot uitlevering van politieke vluchtelingen; dan sprak hij het liefst en sprak hij het best. Daarvoor was hij ook wel bekend en de arbeidende stand had hem sinds lang leeren waardeeren als een hunner trouwste en moedigste vrienden. Zoo vormde zich hoe langer hoe meer rondom hem een omgeving van hoogachting en vereering, die hij veel meer nog dan aan zijne talenten verschuldigd was aan zijn zedelijk karakter [2]. Alleen het onbekeerlijk vooroordeel kon hardnekkig hem die hulde weigeren, maar ook zijne tegenstanders, die zedelijke waarde wisten te onderscheiden, erkenden in hem een van Engelands edelste zonen en beste burgers.

Op den 18den April van dit jaar verliet hij Londen voor een verblijf van drie maanden te Avignon. Den 5den Mei werd hij aangetast door een gevaarlijke soort van roos, waaraan hij reeds den 8sten bezweek. Den 10den Mei werd hij begraven aan de zijde van haar, die hij zoo innig had liefgehad.

Zietdaar, M. H.! een schets van de persoonlijkheid en het leven van John Stuart Mill. Ik wil liefst niet veel daaraan toevoegen. Mijn eenig doel was u hem te laten zien. Ik meen,

---

[1] Dit onderwerp is in de „Notices" behandeld door Millicent Garrett Fawcett, die Mill's verdiensten als practisch staatsman krachtig handhaaft tegen de bewering van zijne „failure" als Parlementslid. Uit zijne onafhankelijkheid zou het ook te verklaren zijn, dat hij na de ontbinding, in 1868, niet herkozen is. Mill zelf heeft zijne verklaring van de niet-herkiezing gegeven, „Autob." bl. 308 vg.

[2] Als een bewijs voor die hoogachting kan nog genoemd worden Mill's benoeming tot Rector der Universiteit van St. Andrews. Prof Henry Fawcett heeft in de „Notices" een bijdrage geleverd over Mill's invloed op de Universiteiten, waaruit blijkt, hoezeer hij door het opkomende geslacht als de groote meester wordt vereerd.

dat dit, beter dan alle lofredenen, zal dienen om u den indruk te geven, dat hij, dien onze eeuw onder onze grootste tijdgenooten zal rekenen, ook onder hare edelste menschen moet worden genoemd; dat een leven zoo bezield door de verhevenste ideeën, zoo toegewijd aan het belang der menschheid, zoo rein van alle zelfzucht en eigenbaat, de schoonste aanspraken geeft op dankbare vereering; dat hij onder zijn volk, dat hij in de beschaafde wereld staat als een beschamend maar tevens als een bemoedigend voorbeeld, welke zedelijke hoogte een mensch bereiken kan door ernstige en onvermoeide trouw aan het geweten.

En deze man had geen godsdienst?

Neen, godsdienst had hij niet. Wel noemt hij zelf de nagedachtenis zijner vrouw, zooals hij die bewaarde, eene godsdienst. Wel getuigt een zijner vrienden van hem: indien onbevreesd en onvermoeid te werken voor het belang der maatschappij, en dat met de volmaaktste zelfverloochening die bestaanbaar is met gezonde individualiteit, de ware vorm van godsdienst is, dan heeft Mill zulk een echte en diepe godsdienst getoond — zoo zijn gansche leven doordringende en al zijn doen besturende, — als men nauwelijks bij eenig ander man van dit geslacht kan onderstellen [1]). Maar, als men de woorden wil nemen voor hetgeen zij beteekenen, dan moet het worden erkend: godsdienst vindt men bij Mill niet. Niet alleen dat hij zich niet vereenigen kon met de leer van eenige kerk, welke ook, maar zelfs dat meer onbepaalde idealisme, dat, zonder eenige dogmatische scherpte, alleen de wereld stelt in het licht van een hoogste Rede, die het als de volmaakte goedheid vereert, en dat op een verdere ontwikkeling voor den mensch ook na dit leven hoopt, ook daarvoor heeft Mill nooit sympathie getoond [2]).

---

[1]) H. B. Fox Bourne „Notices" bl. 16.

[2]) In zijn geschrift „Auguste Comte and Positivism" bl. 15, erkent Mill, dat het Positivisme kan samengaan met het geloof aan een zelfbewusten Schepper en Bestuurder der wereld, wanneer slechts daarbij aangenomen wordt, dat die Bestuurder zich houdt aan vaste wetten, die alleen door andere, even vaste wetten gewijzigd worden en waarvan nooit of willekeurig of providentieel wordt afgeweken. Niets geeft ons evenwel recht om hieruit af te leiden, dat hij zelf dit geloof gehad of goedgekeurd zou hebben. De bedoeling van die opmerking reikt niet verder, dan dat de waarde van zulk geloof, ook in het Positivisme, een open vraag blijft. De wijze, waarop Mill in de „Autobiography" bl. 38—46 spreekt over zijn geheel gemis van godsdienstig geloof, maakt het onmogelijk hem eenige Theïstische wereldbeschouwing toe te schrijven.

Vandaar de haat, waarmede de kerkelijken van allerlei kleur hem bij zijn leven en nog na zijn dood hebben vervolgd.

Ach! de kerk heeft mogelijk veel goeds op aarde gesticht, maar een school van waardeering was zij nooit [1]).

Zeker, ook wij zouden wenschen, dat een man, zoo uitnemend in denken en handelen. ook aan het godsdienstig belang der menschheid zijn licht en zijn kracht had geleend, en wij gelooven, dat zijn geest minder eenzijdig, zijn stelsel meer bevredigend, zijn leven nog schooner, zijn invloed nog weldadiger zou zijn geweest, indien daaraan de bezieling der godsdienst niet had ontbroken.

Zou, om slechts iets te noemen, de crisis, die hij doorleefde, niet nog rijker vruchten hebben gedragen, indien hij zich had kunnen verheffen tot de hoogte, vanwaar de godsdienstige mensch de menschheid als een groote, ondeelbare broederschap omvat in één blik der liefde en der hoop? Zou hij niet nog veel meer de leidsman van zijn volk hebben kunnen worden, als hij ook het godsdienstig leven des volks had kunnen begrijpen en waardeeren? Zou niet zijn eigen persoonlijkheid aan zedelijke schoonheid hebben gewonnen, als met de kracht die wij daarin bewonderen, ook dat zachte teedere gemoedsleven gepaard had kunnen gaan, dat de natuurlijke vrucht is van alle ware vroomheid?

Hoe dieper wij hem vereeren, zooveel te meer smart het ons, dat wij hem ook niet in dit opzicht als onzen leidsman kunnen beschouwen. Vergeten wij evenwel niet, hoedanig zijne opvoeding was geweest. Van niets meer dan van de godsdienst is het waar, dat de indrukken der jeugd beslissen voor het leven. En hoe

[1]) Het heeft mij verwonderd, dat een degelijk tijdschrift als de Contemporary Review de „Autobiography" ter beoordeeling heeft toevertrouwd of overgelaten aan een auteur, die zoo weinig in staat was het werk te waardeeren, als dit, uit het artikel in de aflevering van Dec. 1873, blijkt het geval te zijn bij den Rev. J. M. Capes. Als hij meent dat die verbazende lectuur van Mill in zijne jeugd niet veel meer dan doorbladeren van allerlei schrijvers zal zijn geweest, dat sommige berichten van den schrijver onmogelijk juist kunnen zijn, dat Mill evenmin in het Grieksch als in de mathesis wezenlijk te huis is geweest, dat zijn atheïsme samenhing met een onmatig zelfbehagen, — wie zal hem het recht ontzeggen om dat uit te spreken? Maar wat men den recensent moeilijk kan vergeven, is, dat hij hoegenaamd geen oog heeft gehad voor de hoog ernstige levensopvatting, waarvan elke bladzijde der „Autobiography" getuigt. Die moest niet miskend worden, zelfs bij de hevigste bestrijding. Te meer kan deze tekortkoming verwondering wekken in de critiek van iemand, die zich onvoorwaardelijk een Utilitariër noemt en zelfs de zedenleer van Jezus voor Utilitarisme verklaart.

had zijn vader hem alle godsdienstig geloof onmogelijk gemaakt! Nog eenmaal in zijn leven zou er voor hem kans zijn geweest om de waarde eener godsdienstige levens- en wereldbeschouwing te erkennen, — indien hij die had kunnen liefhebben in de vrouw in wie hij niets vond dat hij niet bewonderde. Maar ook Mrs. Taylor schijnt, bij al haar hooge gaven, die van de teedere vroomheid gemist te hebben. Zoo bleef de godsdienst levenslang voor hem iets, dat hem persoonlijk niet aanging en waaraan hij in zijn stelsel, zonder dat het hem iets kostte, de plaats van een verouderde denkwijze kon geven.

Hieruit blijkt zeker, dat men zonder godsdienst een groot man worden kan; maar dat hieruit iets ten nadeele van het recht of de waarde der godsdienst zou volgen, schijnt mij evenmin te vreezen, als dat het tegen de kunst zou pleiten, wanneer een man als Mill nooit eenigen aanleg voor haar had getoond.

Integendeel. Wanneer Mill ons voorgehouden wordt als voorbeeld, wat een mensch zonder godsdienst worden kan, dan antwoorden wij met dienzelfden naam als bewijs, dat er in deze wereld nog andere krachten aan het werk zijn dan chemische en mechanische, dat de zedelijke persoonlijkheid een beteekenis kan verkrijgen, die niet verklaard kan worden dan bij de erkenning van die zedelijke wereldorde, die de grondslag uitmaakt van ons godsdienstig geloof. Wel verre van hem prijs te geven, leggen wij de hand op hem, als een, die zonder het te weten of te willen, door geheel zijn leven en werken, het belang der ware godsdienst bevorderd heeft.

Is, naar onze overtuiging, godsdienst nog iets meer dan zedelijkheid, wij zullen toch nooit iets tot het wezen der godsdienst rekenen, wat niet in het zedelijke is gegrond. Daarom, hoe rijker en reiner ontwikkeling van het zedelijk leven, zooveel te meer van den wezenlijken inhoud der godsdienst. Wie ons leert betere menschen te worden, hij leidt ons op tot godsdienst, moge hij zelf hare taal spreken of niet. Zoo blijft deze uitnemende mensch onze meester, en als de kerkelijke hemel hem uitsluit, troosten wij het ons, te worden aangezien voor niet beter dan hij, en stellen wij ons onder Gods vrijen hemel aan zijne zijde, om ook van hem te leeren waarachtig mensch te zijn.

L. W. E. RAUWENHOFF.

DE NIEUWE WETENSCHAP EN HET NIEUWE GELOOF.

De ook in ons vaderland gunstig bekende Dr. Friedrich Nippold, thans Hoogleeraar te Bern, heeft ons in zijn laatste verhandeling: *die literarischen Ergebnisse der neuen Strauszischen Controverse* een overzicht gegeven van de voornaamste beoordeelingen, die in dag- en weekbladen, in tijdschriften en afzonderlijke stukken naar aanleiding van het jongste geschrift van Strausz het licht zagen. Orthodoxe en liberale theologen, natuurkundigen en wijsgeeren, oeconomen en politici zijn hier beurtelings aan het woord. Opmerkelijk dat onder deze verschillende beoordeelaars alleen de orthodoxisten en de socialistische democraten aan Strausz hun bijval hebben geschonken. Van de eersten kan ons dit geenszins verwonderen. De schrijver van „*Der alte und der neue Glaube*" is hun bondgenoot in den strijd tegen de moderne richting. Had hij alleen dit ééne woord geschreven: „(t. a. p. blz. 296) es bleibt dabei: wenn der alte Glaube absurd war, so ist es der modernisirte, der des Protestantenvereins und der Jenenser Erklärer doppelt und dreifach" — hij zou reeds op hunne ingenomenheid met zijn geschrift hebben mogen rekenen. En de socialistische democraten, al konden zij natuurlijk in Strausz' politieke en sociale beschouwingen geenszins deelen, begroetten met welgevallen zijn denkbeelden over godsdienst en Christendom.

Onder de „mit besonderer Berücksichtigung von D. F. Strausz' neuester Schrift" uitgegeven geschriften, waarvan Nippold geen verslag kon geven, behoort: *Das neue Wissen und der neue Glaube* van den Münchener Hoogleeraar Frohschammer, waarvan hij in een Noot (blz. 210) zegt: „da der Druck unserer Uebersicht bereits abgeschlossen, müssen wir uns mit einer anmerkungsweisen An-

führung des verdienstvollen Vorläufers des heutigen Altkatholicismus begnügen." [1]).

Toen ik dezen zomer eenige dagen te Dresden mocht vertoeven, kwam mij bij een Boekhandelaar het genoemde werk in handen. De naam van den bekenden auteur van *Das Recht der eigenen Ueberzeugung* en van *Das Christenthum und die moderne Naturwissenschaft*, de belangrijkheid van het onderwerp waren redenen genoeg om bij mijn tehuiskomst naar nadere kennismaking te doen verlangen.

Het komt mij voor dat *Das neue Wissen und der neue Glaube* te recht door Nippold genoemd wordt: „eine beachtenswerthe Schrift." De lezers van dit Tijdschrift zullen, vertrouw ik, met dit oordeel instemmen, wanneer zij een kort verslag van den inhoud gelezen hebben, waarbij ik de vrijheid neem eenige opmerkingen te voegen.

In de Voorrede geeft de schrijver allereerst rekenschap van het doel, dat hij zich heeft voorgesteld. Dat de oude wereldbeschouwing haar tijd heeft gehad, daarover zijn alle ontwikkelden het eens. Maar minder overeenstemming heerscht er, waar het de beantwoording geldt van vragen als deze: welke wereldbeschouwing moet de oude vervangen? moet een nieuw geloof de plaats van het oude innemen en, zoo ja, hoedanig is zijn inhoud en vanwaar hebben wij het te verwachten? Deze vragen moeten beantwoord en, zoo mogelijk, tot een voldoende oplossing gebracht worden. Duidelijk en open wil hij zich uitspreken. Van het volk moet het verzet uitgaan tegen de hiërarchie, zal het met een gewenschten uitslag bekroond worden. Daartoe is het noodig dat aan het volk de waarheid verkondigd worde, die het vrij maakt en kracht geeft tegen de vervloekingen der priesters.

Niet zonder bevreemding zullen zeker velen de volgende bewering lezen, dat de prediking van de *leer* van Jezus, zooals wij die uit de evangelische berichten leeren kennen, een godsdienstige hervorming zal tot stand brengen en de tweespalt, welke thans tusschen de verschillende Confessies bestaat, doen ophouden. Is 't dan mogelijk. zullen zij vragen, een *leer* van Jezus uit de Evangeliën samen te stellen? Is b. v. de christologie van het 4de Evangelie dezelfde als die der drie eerste? Kan dan een *leer*

[1]) In de Aanteekening op blz. 228 heet het: „Frohschammer's beachtenswerthe Schrift kann hier zur anerkennungweise erwähnt werden."

de band der vereeniging zijn tusschen de verschillende geloovigen? Bij de behandeling van het laatste hoofdstuk: *das Christenthum Christi* zullen wij gelegenheid hebben op die vragen terug te komen en tevens zien dat dit het zwakste gedeelte is uit het werk van den schrijver.

Hij verwacht dat zijn boek veel tegenspraak zal ondervinden. Sommigen zullen zeggen: het gaat te ver; anderen zullen hem van rationalisme beschuldigen, terwijl de verdedigers van de godheid van Christus het met verontwaardiging zullen verwerpen. Mij dunkt, de schrijver had zich de moeite kunnen besparen tegenover de laatsten zijn recht tot verwerping van dit leerstuk te handhaven. Voor wie dit nog bewezen moet worden, is zeker zijn boek niet geschreven.

Aan het slot zijner Voorrede spreekt de schrijver met ingenomenheid over Strausz, toen hij veertig jaren geleden met zijn „Leben Jesu" optrad. Hij noemt de uitgaaf van dat boek „eine That, die mehr intellectuelle Kraft und moralischen Muth beurkundete, als die Mehrzahl seiner Gegner zusammengenommen aufbringen mochte." En hij voegt er bij; „das moralische und wissenschaftliche Verdienst dieser That wird unvergänglich bleiben und ist des immerhin noch gelinden Märtyrerthums werth, das sie ihrem Urheber für seinen Lebensweg einbrachte." Des te meer betreurt hij het dat Strausz door de uitgave van zijn laatste werk, gelijk hij het uitdrukt, „zu dem untermenschlichen, materialistischen Standpunkt theoretisch abfiel." En te grooter is zijn droefheid hierover omdat zich in onzen tijd — wij halen hier zijn merkwaardige woorden aan — „ein neues Pfaffenthum des Atheismus und Materialismus zu bilden droht, das nicht weniger fanatisch sein wird gegen alle Andersdenkenden als das „übernatürliche," das ebenso blinden Glauben für alle, wenn auch noch so unbegründeten Behauptungen fordert als dieser und daher ebenso kritiklos verfährt. Diese Richtung zeigt sich der ältern übernatürlich-blindgläubigen besonders auch darin verwandt und ebenbürtig, dass sie ignoranten Hochmuth und blinde Geringschätzung gegen die Philosophie zur Schau trägt und indem sie alle idealen Gefühle und Erkenntnisse für werthlosen „Dusel" oder leeres Phantasiespiel erklärt, der Menschheit ebenso sehr die beste Kraft raubt, der Macht des Aberglaubens und blinden Wahnes zu widerstehen, wie sie die Möglichkeit aufhebt, den mechanischen Spiel des aüsserlichen Geschehens noch irgendeine

Wahrheit und höhere Bedeutung zuzuerkennen." Het is zijn wensch dat de zegeningen van den godsdienst voor de volken bewaard blijven, zonder dat de hoogste belangen der menschheid in naam van den godsdienst op het spel worden gezet.

Het eerste hoofdstuk draagt tot opschrift: *der alte Glaube.* Afgaande op den titel van het boek: *das neue Wissen und der neue Glaube*, zouden wij de behandeling van dit onderwerp in eene Inleiding verwacht hebben.

Hoezeer de schrijver den heftigen strijd betreurt, die in onzen tijd tusschen de nieuwere wetenschap en de orthodoxe kerkleer gevoerd wordt, hij kan, naar zijn oordeel niet anders dan als noodzakelijk worden beschouwd. De godsdienst moest, ten gevolge van het wetenschappelijk onderzoek van natuuronderzoekers en geschiedvorschers, zijn bovennatuurlijk karakter verliezen. Dezelfde godsdienstige crisis vertoonde zich bij den ondergang van den godsdienst van Grieken en Romeinen, toen het godsdienstig bewustzijn bevrediging vond in het Christendom. Bij het begin onzer jaartelling was de godsdienst der classieke volken bijna uitsluitend *paganismus* geworden. De ontwikkelden hadden den ouden godsdienst vaarwel gezegd. Onder den invloed van Anaxagoras, Socrates en anderen was de val der natuurgodsdiensten voorbereid. De philosophie beproefde te vergeefs voor het oude iets in de plaats te geven, dat bevrediging schonk. De Stoïcijnen, die nog de meeste kans hadden hierin te slagen, konden met hun abstract godsbegrip, hun ethisch beginsel om te leven overeenkomstig de natuur, aan de hoogere behoeften der menigte niet voldoen. Het Neo-Platonisme scheen een oogenblik in staat om den godsdienst der Classieken weder aannemelijk te maken. Zijn verborgen, voor de menschen onkenbare, godheid, zijn leer der Aeonen, aan wie de zorg voor de menschelijke lotgevallen was opgedragen, waardoor het geloof aan de oude goden weder mogelijk werd gemaakt, zijn allegorische verklaring der mythen, moesten dienen om het oude geloof in zijn eer te herstellen. Maar de laatste poging, door Keizer Julianus beproefd, mislukte. „Das Leben behält und erneuert sich nicht durch Todtenerweckung sondern durch Generation und Neupflanzung. Es war damals allerdings für Ausbildung eines religiösen Systems in theoretischer und praktischer Beziehung durch eine philosophische Speculation alles wohl vorbereitet, aber das lebendige Princip fehlte, das alles beleben und wirksam machen könnte."

Het christelijk geloof, oorspronkelijk alleen godsdienstig en zedelijk, sloot een verbond met de philosophie. De kerkelijke christologie ontwikkelde zich onder den invloed der philonische en stoïcijnsche logosleer. Terwijl in het Oosten het Christendom tot een kerkelijk-dogmatisch systeem werd, ontwikkelde het zich in het Westen tot „ein groszartiges kirchliches Rechts- und Herrschaftsystem." Rome nam de plaats in van het lang verwachte, maar niet verschenen hemelsche Jeruzalem. Terwijl de Hervorming tegen de hiërarchie protest aanteekende, behield zij de oude dogmatiek. Het gelukte haar niet den godsdienst van Jezus te herstellen. Dit bleef voor den nieuweren tijd bewaard.

Wij veroorloven ons hier slechts één opmerking. De schrijver schijnt te vergeten dat de grondslagen van het dogmatisch en kerkelijk Christendom reeds gelegd zijn in een groot deel van de schriften des N. T. Vindt hij, gelijk wij later zullen zien, in de uitspraken van Jezus bij den vierden Evangelist diens eigen woorden terug, dan heeft hij geen recht den godsdienst van Jezus zuive r religieus en ethisch te noemen.

Het betoog van den auteur, dat het dogmatisch en hiërarchisch Christendom door de nieuwere wetenschap is veroordeeld, zullen wij slechts kortelijk behoeven aan te stippen.

Het wetenschappelijk natuuronderzoek bracht het eerst de felste slagen daaraan toe. Het copernicaansche stelsel was onvereenigbaar met de wereldbeschouwing van den Bijbel. Was de aarde niet het middelpunt van het heelal, hoe dan het geloof aan de menschwording Gods op aarde te handhaven?

De geologie en de palaeontologie hebben ons een gansch andere geschiedenis van het ontstaan en de ontwikkeling der aarde gegeven dan de scheppingsverhalen van Genesis. Zoo werd de kerkelijke leer omtrent den volmaakten toestand der eerste menschen in het paradijs en de daarmede in verband staande verlossingsleer onhoudbaar bevonden. De descendentie-theorie laat niet toe aan een onmiddellijke schepping Gods van planten en dieren te gelooven. Het historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan der H. S. bracht duidelijk aan het licht dat de Bijbel niet langer als het goddelijk Openbaringsboek kon worden beschouwd. De voortgezette studie der verschillende godsdiensten moest tot de erkentenis brengen dat de onderscheiding tusschen ware en valsche godsdiensten onhoudbaar was geworden en er van absoluut goddelijke Openbaring geen sprake meer kon wezen. De oude Apologetiek

met haar beroep op wonderen en vervulling van profetieën, op het langdurig bestaan der christelijke kerk en de verbreiding der humaniteit, van haar uitgegaan, kan op den duur niet meer voldoen.

Zoo is dan het kerkelijk Christendom gevallen om misschien nog langen tijd, als *paganismus*, te blijven bestaan.

Voor de kerkelijk-rechtzinnigen blijft niets anders over dan aan de moderne wetenschap en beschaving den oorlog te verklaren. Zij hebben dit gedaan door de onfeilbaarverklaring van den Paus [1]). Gelijk de pogingen van Keizer Juliaan om den godsdienst der Classieken te herstellen, mislukten, zoo zal het ook met de hunne gaan. Meer en meer zullen allen, die nadenken, tot het besef komen dat een kerk en een godsdienst, die door een onfeilbaar gezag willen heerschen, niet de ware kunnen zijn.

Maar heeft het kerkelijk Christendom zijn tijd gehad, daaruit volgt niet dat het materialisme, hetwelk met den godsdienst gebroken heeft, het laatste woord heeft gesproken. De wereldbeschouwing, door Strausz in zijn jongste werk verdedigd, bestaat hoofdzakelijk uit stoïcijnsche en epicureïsche bestanddeelen. „Wie Stoïcismus und Epikuräismus im Alterthum den erloschenen Glauben, die gesunkene Volksreligion nicht ersetzen konnten, so auch vermag es dieser moderne Naturalismus nicht; wenn er auch freilich ohne Vergleich grossartiger ist und ihm auch unendlich mehr Mittel zu Gebote stehen, sich zu begründen und auszubilden."

In het tweede gedeelte van zijn boek, waarboven hij als opschrift plaatst: *Das neue Wissen*, wordt eerst de mechanische wereldbeschouwing besproken, terwijl daarvan vervolgens door den schrijver kritiek wordt gegeven. Wij willen alleen de voornaamste bedenkingen van den auteur tegen deze wereldbeschouwing, waarvan door Kant de grondslagen zijn gelegd, vernemen, daar zijzelve als bekend mag worden verondersteld.

Dat de materie, waaruit het heelal, althans ons zonne- en planetenstelsel is ontstaan, oorspronkelijk in gasvormigen toestand verkeerde, kan niet bewezen worden. Waaruit blijkt dat deze toestand de primitieve is geweest? Kan niet een andere daaraan zijn voorafgegaan? Vanwaar de eerste beweging in die stof?

---

1) Het verwondert ons niet dat „der verdienstvolle Vorläufer des Alt-Katholicismus" zich het kerkelijk Christendom meestal in den vorm van het ultramontanisme denkt. Wat hij zegt, is trouwens op elke kerkelijke orthodoxie van toepassing.

Kunnen niet de in de materie verborgen mechanische krachten de uitdrukking zijn van een hooger beginsel, van een ideale macht? Strausz heeft geen recht tot de bewering dat door de theorie van Kant het voorwerp van het godsdienstig geloof wordt uitgesloten, terwijl deze zich tegen die gevolgtrekking nadrukkelijk verzet.

Door de aanneming van Häckel's Moneren, die den overgang zullen vormen van het anorganische tot het organische leven, is de *generatio spontanea* nog niet wetenschappelijk bewezen. Kunnen de physici het ontstaan van het licht zonder de hypothese van den aether niet verklaren, evenmin kunnen de levensverschijnselen begrepen worden, wanneer alleen op de stoffen gelet wordt, die noodzakelijk zijn voor hun ontstaan. „Es ist vom naturwissenschaftlichen Standpunkt aus zulässig und vom psychologischen und philosophischen Standpunkt aus erforderlich, für Leben und Seelenfunctionen ein besonderes Princip, eine Bildungspotenz zunächst hypothetisch anzunehmen, um dieselben zu erklären; ein Princip, das zwar, soweit unsere Erfahrung reicht, nicht an sich selbst besteht oder zur Erfahrung kommen kann, das aber gleichwohl von der Materie und deren mechanischen Kraftwirkungen durchaus verschieden ist."

De schrijver beroept zich op de uitspraken van beroemde natuurkundigen, die toegeven dat het leven, althans gevoel en bewustzijn, niet uit physische krachten alleen kunnen worden verklaard. De amerikaansche natuurvorscher Barnard bestreed in een voorlezing, door hem gehouden te Chicago, in een Vereeniging van amerikaansche natuurkundigen, het gevoelen van Spencer, dat door Strausz is overgenomen, volgens hetwelk de wet van de omzetting en het behoud der kracht ook op het gebied van het bewuste leven moet worden toegepast. Naar zijn oordeel zijn er, behalve de krachten, die worden waargenomen, nog vele andere, welker werking alleen in levende wezens gezien wordt. De gedachte kan volgens hem onmogelijk als een physische kracht worden beschouwd, omdat zij niet gewogen kan worden. En het is ook ondenkbaar dat dit ooit het geval zal kunnen zijn. Wat onmeetbaar is, kan geen quantiteit en wat geen quantiteit is, kan ook geen kracht wezen. Ware de gedachte een physische kracht, dan zouden wij eens in staat moeten zijn om den arbeid van een denker in ponden te berekenen. De physici, die, als zoodanig, uitspraak doen over de philosophie van

den geest, begeven zich, volgens hem, buiten hun gebied. Zij, die het geestelijk leven uit de wetten der materie willen verklaren, maken den naam van *exacte wetenschap* belachelijk.

In denzelfden geest spreekt de beroemde engelsche natuurkundige Tyndall, van wien o. a. de volgende woorden worden aangehaald: „in der Behauptung, dass das Wachsthum des Körpers mechanisch sei und das Denken, als von uns ausgeübt, sein Correlat in den physischen Kräften des Gehirns habe, ist, glaube ich, die Stellung des Materialisten so weit begründet, als eine solche Stellung überhaupt haltbar ist. Ich glaube, der Materialist wird schliesslich im Stande sein, diese Stellung gegen jeden Angriff zu wahren; aber ich glaube nicht, dass er bei der gegenwärtigen Beschaffenheit des menschlichen Geistes über sie hinauszugehen vermag. Ich glaube nicht, dass er berechtigt ist, zu sagen, dass seine Moleculargruppen und Molecularbewegungen alles erklären. In Wahrheit erklären sie nichts. Das aüsserste, was er behaupten kann, ist die Association zweier Klassen von Erscheinungen, über deren reales Band der Vereinigung er in völliger Unwissenheit ist.”

Gelijk de physicus tot verklaring van licht en warmte zijn toevlucht neemt tot de hypothese van den aether, zoo hebben ook wij het recht tot verklaring van het organische en psychische leven de hypothese aan te nemen, gelijk onze schrijver het uitdrukt, van „ein allgemeines, ursprüngliches und eigenthümliches Bildungsprincip.” Kunnen wij het wezen van dit oorspronkelijk beginsel niet duidelijk bepalen, dit geldt evenzeer van het wezen van den aether, ja van alle physische en chemische krachten. „Als Weltseele konnte dieses Princip bezeichnet werden, nicht als unbestimmtes alldurchdringendes Etwas, sondern allenthalben specialisirt, individualisirt, sodasz sie mit dem Einfachsten beginnend, ihr Wesen unendlich vervielfacht, modificirt und steigert.”

Geen onzer lezers zal misschien, na hetgeen hij tot nu toe vernomen heeft, een lofspraak verwacht hebben op de theorie van Darwin. Toch blijft zij niet achterwege. Niet alleen dat Frohschammer het recht van de leer der descendentie erkent, ook in den vorm, waarin zij door den engelschen geleerde is voorgedragen, zij geeft, volgens hem, althans eenigermate, de oplossing van het metaphysisch raadsel, hoe het godsbegrip en het wereldproces kunnen vereenigd worden. Ja, hij gaat zelfs zoover dat hij de leer van Darwin beschouwt „als ein wesentlicher Moment in der methaphysischen und sogar religiösen Weltauffassung,” al voegt hij

er voorzichtig bij: „soweit sie eben sich begründen lässt." Nu, die restrictie was dan ook wel noodig, als wij letten op de vele en velerlei bedenkingen, welke door hem tegen Darwin's theorie worden aangevoerd. Wij stippen hier even de voornaamste aan [1]).

Het uitgangspunt van Darwin's hypothese is zwak. Voor het planten- zoowel als voor het dierenrijk, neemt hij vier of vijf primitieve organismen aan, hoewel naar zijn oordeel de consequentie de aanneming van één „Urorganismus" zou eischen. Van welken aard deze organismen waren en hoe zij tot elkander in betrekking stonden, blijft onbeslist. Op zulk een onzeker fundament kan geen wetenschappelijk stelsel worden gebouwd.

De voorstander van de leer der descendentie behoeft den oorsprong van den mensch niet van een zekere klasse van dieren af te leiden. Waren er oorspronkelijk vier of vijf diercellen geschapen of uit de materie voortgekomen, dan blijft de mogelijkheid dat er nog andere geweest zijn, waaruit, na vele metamorphosen te hebben doorloopen, de verschillende menschenrassen zijn ontstaan.

Het onderscheid tusschen het physische en psychische leven komt niet tot zijn recht. Worden de logische wetten slechts als product beschouwd van het ontwikkelingsproces der organismen, dan kan er van hare noodzakelijkheid geen sprake meer zijn: zij zouden ook anders kunnen zijn of later anders kunnen worden. Dan zou het wetenschappelijk onderzoek geen vaste resultaten meer kunnen opleveren. Zijn er logische wetten, dan moeten zij de uitdrukking wezen van een eeuwige rede, waaruit het heelal ontstaan is en zijn wetten ontvangt. Kan het menschelijk streven naar het ideale, om de waarheid, niet alleen op intellectueel, maar ook op ethisch en aesthetisch gebied beter te leeren kennen, alleen uit mechanische oorzaken verklaard worden?

De conclusie van den schrijver luidt, dat de descendentieleer, waarvan de betrekkelijke waarheid erkend wordt, de ideale en teleologische wereldbeschouwing niet vermag te weerleggen. Ware zij in staat om ons het godsdienstig geloof te ontnemen, een groot deel van haar levensgeluk en levenswaardeering zou der mensch-

---

[1]) Vreemd mag het heeten dat de schrijver onder zijn bedenkingen tegen Darwin's stelsel niet deze heeft opgenomen, waarop vooral door Max Müller nadruk is gelegd: dat de menschelijke spraak de groote klove is, die den mensch van het dier scheidt.

heid ontnomen worden. Hij wijst op de bekende eschatologie, door Strausz in zijn laatste werk ontwikkeld.

Gesteld dat aan het godsdienstig geloof alle objectieve werkelijkheid moest worden ontzegd, dan zou het nog als subjectieve werkzaamheid der phantasie en als gemoedsbevrediging zijn recht van bestaan kunnen doen gelden [1]).

Wij kunnen ons met die laatste bewering moeielijk vereenigen. Kon het bewezen worden dat aan den godsdienst alle objectieve werkelijkheid ontbreekt, dan zou de mensch, die gewoon is na te denken, niet langer godsdienstig kunnen blijven.

De schrijver blijft dan ook bij de onderstelling, dat het godsdienstig geloof alleen het produet is der fantasie, niet staan. Hij maakt zich sterk de bedenkingen, tegen de objectieve waarheid van den godsdienst ingebracht, te kunnen weerleggen; het recht tot hervorming van den godsdienst, die in het kerkelijk Christendom zijn wezenlijk karakter verloren heeft, wil hij ook op wetenschappelijke gronden bewijzen en eindelijk aantoonen hoe die hervorming theoretisch en praktisch tot stand kan komen.

Dat „der neue Glaube" van Frohschammer een geheel anderen inhoud heeft dan dat van Strausz, valt gemakkelijk te vermoeden.

Uit den gebrekkigen vorm, waarin de oude godsdiensten optreden, te willen afleiden dat de godsdienst zelf een illusie is, zou gelijk staan met de bewering dat wetenschap, kunst en zedelijkheid slechts voorbijgaande verschijnselen zijn, omdat zij vroeger op een zeer lagen trap stonden. Op de menigmaal, ook thans weder door Strausz, herhaalde bedenking dat de menschen hunne goden hebben uitgevonden om hunne zelfzuchtige belangen te dienen, zou de vraag kunnen worden gedaan: of die uitvinding bewust of onbewust heeft plaats gehad? Het eerste zal wel onmogelijk zijn, daar de menschen dan met opzet zichzelf zouden misleid hebben. Werden zij instinctmatig daartoe gedreven, dan is het vreemd dat wij bij de hoogste diersoorten, bij welke we ook vrees en angst voor geweldige natuurver-

[1]) Vreemd klinkt zeker de volgende bewering; „(p. 93) gerade vom Standpunkt der materialistischen Weltauffassung aus könnte man kaum etwas wesentlich Berechtigtes dagegen einwenden, wenn man zu Gunsten des religiösen Phantasiereiches unter Androhung schwerer Strafe verbieten würde, diesen Phantasiehimmel zu zerstören und die Menschen in die Oede des wirklichen Daseins hinauszustoszen."

schijnselen waarnemen, geen sporen van godsdienst kunnen ontdekken. [1])

Alleen uit den godsdienstigen aanleg van den mensch kan de oorsprong van den godsdienst verklaard worden. Uit den *Deus in intellectu, in anima* mag besloten worden tot den *Deus in re.* Door zijn godsdienstig bewustzijn geleid, dat hem naar een hooger Wezen de hand doet uitstrekken, heeft de mensch zich boven den natuurstaat verheven en is hij op de baan der ontwikkeling voortgegaan. Werkende in den dienst van een bovennatuurlijke Macht, heeft hij zijn natuurlijke krachten ontwikkeld en zich op de beoefening van kunsten en wetenschappen toegelegd.

Wat vroeger van de logische en mathematische, van de ethische en aesthetische wetten is opgemerkt, dat zij niet als product van mechanische beweging der moleculen kunnen worden beschouwd, geldt evenzeer van het godsdienstig bewustzijn, waaraan ook objectieve waarheid ten grondslag moet liggen. „Wenn der religiöse Glaube weiter nichts als ein Vermögen der Täuschnng und des Wahnes wäre, dann müsste der ganze Geist und die geistliche Entwickelung der Menschheit als sehr unsicher und abnorm erscheinen und könnte bezüglich der Zuverlässigkeit aller anderen geistigen Thätigkeiten ebenfalls wenig Vertrauen beanspruchen."

Het ligt in den aard der zaak en de geschiedenis heeft het geleerd dat de voorstellingen omtrent God en godsdienst gedurig gewijzigd worden. Vooral in tijdperken van overgang worden zij, die zich met de algemeen aangenomene voorstellingen omtrent het hoogste Wezen niet kunnen vereenigen, door de orthodoxen van atheïsme beschuldigd, omdat zij met hunne denkbeelden niet instemmen. Theoretische atheïsten bestaan er — klinkt deze bewering niet wat optimistisch? — volgens den schrijver niet. Immers, ieder ernstig onderzoeker — zijn alle onderzoekers *ernstig?* — is zich bewust van de beperktheid zijner kennis en zal zich dus wel wachten over den grond van al wat bestaat een beslissend oordeel uit te spreken. Voor hun God *in intellectu* hebben zij geen God *in re* gevonden. [2])

---

[1]) Gelijk bekend is, wordt de laatste bewering door Darwin ontkend, die ook bij de dieren zeker godsdienstig gevoel aanneemt.

[2]) Volkomen juist is de volgende uitspraak: »Wenn dieser Gott, der im Geiste ist, verehrt und durch sittliche That bekannt wird, so ist dies mehr Religion und höhere Gottesverehrung, als wenn Gott in der nächsten vulgären Auffassung mit Worten bekannt und durch unsittliche Thaten verleugnet wird.

In de groote crisis van onzen tijd zijn velen, die zich met de verouderde dogma's van het zoogenaamde positieve geloof niet meer kunnen vereenigen, er toe gekomen om het bestaan van God en dus het recht van den godsdienst te ontkennen. [1]) Wel heeft Strausz, die hun woordvoerder mag heeten, ook het gevoel behouden van volstrekte afhankelijkheid van het Universum, waarvoor hij piëteit eischt; wel bekent hij dat, wanneer zijn gevoel voor het Al beleedigd wordt, het rechtstreeks religieus reageert, maar hij ontkent de persoonlijkheid Gods. De bedenkingen, daartegen ingebracht, zoekt de schrijver te weerleggen.

De bewering dat voor een persoonlijk Wezen geen plaats zou wezen in het heelal, zooals ons de nieuwere kosmologie dat heeft leeren kennen, geldt natuurlijk alleen tegen de grofzinnelijke voorstelling der godheid, die in den hemel op een troon is gezeten. Van meer gewicht is de bedenking: de erkenning van de persoonlijkheid Gods is een *contradictio in adiecto.* Persoonlijkheid is immers ondenkbaar zonder eindigheid. Zoo wordt het Oneindige Wezen tot een eindig, den menschen gelijk wezen gemaakt. Hiertegen wordt aangevoerd: 't is volkomen waar dat wij ons, wat persoonlijk is, altijd als eindig voorstellen, maar daaruit volgt niet dat deze twee noodzakelijk bijeenhooren. Wij kunnen immers ook eindige voorwerpen zonder bewustzijn, zonder persoonlijkheid waarnemen. Het persoonlijke staat hooger dan het onpersoonlijke. Alleen de persoonlijkheid is in staat zich boven de grenzen der eindigheid te verheffen. Is de eindigheid niet een noodzakelijk praedicaat van het begrip persoonlijkheid, dan is het ook geoorloofd van een absolute persoonlijkheid te spreken, die de grond, het wezen en het doel is van alle persoonlijkheden. Daar nu het persoonlijk zijn het hoogste, het volmaaktste is, dat wij kennen, is het geoorloofd van Gods persoonlijkheid of liever: „Ueberpersönlichkeit" te spreken.

Maar hoe het lijden, de smarten, den dood, die voor het ontwikkelingsproces der wereld noodzakelijk zijn, te rijmen met het geloof aan een wijze Voorzienigheid? Na aangetoond te hebben dat de verschillende oplossingen, die door de Stoïcijnen, door de

---

Dies letztere ist der wirkliche Atheismus, der thatsächlich Gottes Wesen leugnet und vernichtet, soweit er kann, aber ganz wohl mit langen Gebeten und hohem Eifer fur alle religiösen Auesserlichkeiten und Ceremonien vereinigt werden kann."

[1]) Hoe rijmt deze bewering met die van straks: dat er theoretisch eigenlijk geen atheïsten bestaan?

kerkelijke dogmatiek, door Hegel, door J. Böhm, Schelling en Baader gegeven zijn om het probleem te beantwoorden, onhoudbaar moeten worden geacht, beweert de schrijver dat Leibnitz den weg tot een wetenschappelijke oplossing gebaand heeft.

Volgens hem ligt in de idee eener eindige, onvolmaakte wereld noodzakelijk „das metaphysische Uebel" opgesloten, waaruit dan het physische en het moreele lijden natuurlijk volgen, die tot de wereldharmonie behooren, evenals harmonie zonder disharmonie onbestaanbaar is. Daar het organische leven zich volgens eeuwige wetten slechts langzaam ontwikkelt, was het onmogelijk dat de aarde bij den aanvang in een paradijs-toestand verkeerde.

Uitvoerig zoekt de schrijver het pessimisme van Schopenhauer te weerleggen. Theoretisch beschouwd is het onvruchtbaar, praktisch werkt het schadelijk, Het lijden dezer wereld wordt breed uitgemeten, de vreugde, die hier op aarde te genieten valt, als schijn beschouwd. Het godsdienstig geloof, dat een mensch met het lijden kan verzoenen en zijn oog voor de lichtzijden des levens geopend houdt, ontbreekt natuurlijk, omdat juist op het standpunt van het pessimisme het lijden zóó groot is dat het geen godsdienst toelaat. Het godsdienstig bewustzijn moet dus geloochend worden om het bestaan van God te kunnen ontkennen.

Het valt gemakkelijk van de smart en het lijden een apologie te geven. „Darwin's Untersuchungen sprechen wenigstens dafür, lass auch das Leiden nicht ohne Einfluss, und zwar günstigen, auf die Erhaltung und Entwickelung vollkommener Arten geblieben sein mag. Insbesondere für die angestrengte Anwendung und infolge davon weitere Ausbildung der psychischen Fähigkeiten mag die Erfahrung des Schmerzes und das Streben, denselben zu vermeiden, viel beigetragen haben, mehr wahrscheinlich als das Streben nach Genuss und Freude." Het physisch lijden is steeds de noodzakelijke voorwaarde geweest om 's menschen lagere en hoogere vermogens te ontwikkelen. De uitvindingen der eerste werktuigen hadden daaraan haar ontstaan te danken. Wetenschappen en kunsten werden beoefend, ook met het doel om de rampen des levens weg te nemen of te lenigen. De zedelijke kracht wordt door het lijden geoefend en openbaart zich het meest in zware beproevingen. Een paradijstoestand zou alleen voor kinderen geschikt zijn. Zonder het lijden zou overal de zelfzucht haar schepter zwaaien.

Maar is dan niet de zonde in strijd met het geloof dat deze

wereld het werk is van een wijzen en rechtvaardigen God? Terwijl de schrijver de antwoorden, die de kerkelijke dogmatiek op deze vraag heeft gegeven, als geheel onvoldoende bestrijdt, meent hij deze bedenking aldus te kunnen oplossen: de volkomenheid van den Schepper vorderde dat Hij vrije, zelfstandige schepsels schiep, die immers hooger staan dan onvrije, onzelfstandige wezens. Maar daaruit moest ook noodzakelijk volgen dat de vrije mensch tot zondigen in staat is. „Die höchste Vollkommenheit bedingt auch die höchste Unvollkommenheit; das Unvollkommene, Leblose, Unfreie würde die letztere wohl unmöglich machen, aber auch alle wirkliche Vollkommenheit und Vervollkommenung ausschliessen."

Maar de pessimist is nog niet voldaan. Waarom, zoo vraagt hij, is dan niet liever die eindige schepping, als zij zonder lijden onbestaanbaar is, achterwege gebleven? Die vraag kan, naar het oordeel van den schrijver, alleen op theïstisch standpunt gedaan worden, als wij aannemen dat God de wereld ook niet had kunnen scheppen. Zijn antwoord komt hierop neer: het zijn is beter dan het niet-zijn; het was dus meer met Gods goedheid in overeenstemming dat hij iets, dan dat hij niets heeft geschapen. Is de mate van geluk grooter dan die van het lijden in de wereld, dan zou er, gesteld dat er geen schepping had plaats gehad, meer geluk onthouden dan lijden voorkomen zijn geworden. En had God de wereld niet in het leven geroepen om het zedelijk kwaad, dat zich daarin zou openbaren, dan zou Hij meer het ongeluk der boozen dan het geluk der goeden op het oog hebben gehad. Ook zou dan het booze meer invloed op Gods raadsbesluiten hebben uitgeoefend dan het goede.

Aan het eind dezer bestrijding van het pessimisme komen de volgende merkwaardige woorden voor, waarmede menigeen wellicht meer zal instemmen dan met de voorafgaande redeneering: „das tiefe Räthsel, ob diese Welt gut oder schlecht ist, kann jeder Mensch für sich selbst wenigstens lösen, indem er für sich die Welt zur besten macht. Die Welt ist die beste, aber nur für den, der sie dazu zu machen versteht — was freilich nicht ohne grosse Schwierigkeit ist."

Wij staan hier een oogenblik stil. Wij zijn den schrijver op een langen en moeielijken weg gevolgd. Gewichtige vraagstukken werden door hem besproken. Dat wij hier en daar een vraagteeken plaatsten, zal niemand verwonderen. De schrijver zelf zal

wel de laatste zijn om te beweren dat door hem alle problemen zijn opgelost. Het minst voldeed hij ons bij de beantwoording der vraag hoe de zonde in overeenstemming is te brengen met het godsbestuur. Hij staat geheel op indeterministisch standpunt. De zonde wordt verklaard uit 's menschen vrijen wil, hem door den Schepper gegeven, omdat zijn volmaaktheid niet anders dan vrije wezens in het leven kon roepen. Wordt op zulk een wijze de algemeenheid der zonde verklaard? Is dan zedelijke vrijheid den mensch ingeschapen of moet zij niet veeleer op den weg van strijd en ontwikkeling gevonden worden?

De beantwoording der vraag: waarom God de wereld heeft geschapen? geeft weinig licht. Voor hem, die, gelijk Frohschammer het uitdrukt, op half-pantheïstisch standpunt staat, die wel God van de wereld onderscheidt, maar de schepping der wereld als voor God noodzakelijk beschouwt, bestaat die vraag niet. Maar kunnen in het Hoogste Wezen vrijheid en noodzakelijkheid gescheiden worden? Kunnen wij, als de wereld aan God haar ontstaan te danken heeft, de mogelijkheid aannemen dat zij niet was ontstaan? Zegt de schrijver dat het meer met Gods goedheid in overeenstemming was dat Hij de wereld schiep dan dat Hij niets schiep, welnu, dan was Hij immers door zijn eigen natuur gebonden de wereld in het aanzijn te roepen. Of zullen wij in God willekeur aannemen?

Wij hebben tot nu toe uit het derde hoofdstuk, getiteld: *der neue Glaube*, des schrijvers denkbeelden vernomen over oorsprong en wezen van den godsdienst, zijn weerlegging van het pessimisme en zijn eigen theodicee. Wij zijn benieuwd nader te hooren, waarin „het nieuwe geloof" bestaat.

Is het bewezen dat aan den godsdienst objectieve waarheid ten grondslag ligt, dan kan natuurlijk niet van opheffing, maar alleen van hervorming van den godsdienst sprake zijn. De zegeningen van den godsdienst moeten bewaard blijven; maar hij mag niet langer gebruikt worden als een middel om de vrijheid aan banden te leggen en haat tusschen andersdenkenden te zaaien. Alle geloofsdwang moet worden opgeheven. Niemand is in zaken des geloofs aan anderen verantwoording schuldig. Van de wetenschap heeft het godsdienstig geloof niets te vreezen. Zij kan het reinigen, veredelen, maar niet opheffen.

De godsdienstige hervorming moet uitgaan van de onmiddellijke betrekking van den mensch tot God. Bij de godsdienststichters en

reformatoren stond het mystische element, het wezenlijke van den godsdienst, op den voorgrond, terwijl zij zich van de godsdienstige traditie geheel of bijna geheel hadden losgemaakt. [1]) Staat het niet in onze macht om in onzen tijd een religieus genie te laten optreden, is de verhouding, waarin de moderne orthodoxie tot de moderne beschaving staat, voor de stichting van een nieuwen godsdienst zeer ongunstig, dan blijft ons niets anders over dan van het kerkelijk Christendom tot den godsdienst van Jezus terug te keeren. De eenvoudige, godsdienstig-zedelijke beginselen van Jezus moeten het geestelijk leven van onzen tijd bezielen. Daar zij op het gemoedsleven en op het geweten betrekking hebben, hebben zij van de nieuwe wetenschap niets te vreezen.

Bovenal is het noodig dat de zedelijke beginsels losgemaakt worden van de onhoudbare dogmatische leerstellingen, opdat zij niet met deze te gronde gaan.

Daaruit volgt niet, dat scheiding tusschen godsdienst en zedelijkheid wenschelijk zou wezen. De meeste menschen toch hebben voor hun zedelijk leven behoefte aan het geloof, dat God een belooner der goeden en een bestraffer der boozen is. Het moreele bewijs van Kant voor het bestaan van God wordt door den schrijver in bescherming genomen. [2]) Wie meent in de deugd zelve belooning genoeg te vinden, hem ontbreekt zeker ootmoed. Het resultaat, in de volgende woorden uitgedrukt: „dass die Sittlichkeit mit der Religion, das Sittengesetz mit dem Gottesglauben innig verbunden sei, kann demnach nicht als unzulässig oder an sich schädlich betrachtet werden," komt ons voor tamelijk schraal te zijn. Op zichzelf kan het dus niet als schadelijk beschouwd worden godsvrucht en zedelijkheid met elkander te verbinden — ziedaar alles! Wanneer de zedelijkheid in haar verhevenste openbaring geen kracht ontleent aan den godsdienst, wanneer het geloof aan de zegepraal van het goede ook buiten het godsdienstig geloof verkregen kan worden, dan is er geen reden om langer van een innigen band tusschen godsdienst en zedelijkheid te spreken.

Nog maakt de schrijver er opmerkzaam op dat het wondergeloof

---

[1]) Of deze bewering volkomen juist is, zouden wij betwijfelen. Heeft Jezus niet op den godsdienst van Israël's profeten voortgebouwd? Kwam hij om te ontbinden of om te volmaken?

[2]) Het zal wel onnoodig zijn de bedenkingen, die reeds zoo dikwijls tegen het bewijs van Kant zijn aangevoerd, hier te herhalen.

moet plaats maken voor het geloof aan orde en vaste wetten in de natuur. Wie Gods openbaring bovenal opmerkt in wonderen, hem moet noodzakelijk door de ontdekkingen der nieuwere wetenschap het godsdienstig geloof ontzinken. De onverbreekbare wetten in natuur en geschiedenis moeten voor ons openbaringen van God zijn. Dan draagt het gebed een religieus karakter. „Die Menschen, welche einen reinern religiösen Cultus erringen, der sich auf das geistige und ethische Wesen bezieht, nicht auf das aüsserliche natürliche Dasein, werden auch wieder reinere und höhere Auffassung van Gott und seinem Wesen und Wirken gewinnen — eine Auffassung, welche die sicherste Widerlegung aller Einwendungen gegen Gottes Dasein und Wirken ist, die von den rohen Vorstellungen von Gott, seinem Wohnsitz und seinem anthropopathischen Verhalten hergenommen zu werden pflegen."

Het laatste gedeelte van het boek draagt tot opschrift: *das Christenthum Christi*, dat alleen in staat is het godsdienstig geloof met nieuw leven te bezielen. Wat wij daarvan in het begin van ons opstel zeiden, zal ons reeds op eenige teleurstelling hebben voorbereid.

De godsdienst van Jezus wordt in deze woorden omschreven: hij bestaat in overgave aan God, in onbepaald vertrouwen op Hem en zijne Voorzienigheid; in gehoorzaamheid aan zijn wil, in volkomen berusting, ook bij zware beproevingen. De eeredienst mag dan ook geen ander doel hebben dan deze godsdienstige gezindheid te wekken en te bevorderen. Maar het kerkelijk Christendom heeft Jezus' godsdienst geheel onkenbaar gemaakt. Uit de voorbeelden, die als bewijzen worden aangevoerd, is duidelijk dat „de Vorlaüfer des heutigen Altkatholicismus" uitsluitend op de R. C. hiërarchie het oog heeft.

Geheel ten onrechte verklaart de schrijver de apotheose van Christus alleen uit het eigenbelang van priesters. De bisschoppen, de plaatsbekleeders van Christus, zullen daarin het middel gezocht hebben om hun eigen macht te verhoogen. Uitvoerig wordt het recht der wetenschap bewezen — wat tamelijk onnoodig was — om het dogme van Christus' godheid te bestrijden. De uitspraken van Jezus omtrent zijn eigen persoon in het vierde Evangelie bewijzen niet zijn wezenseenheid met den Vader. Toegestemd: maar heeft daarom de schrijver recht tot de bewering dat zij „höchstens von einer übernatürlichen oder auch übermenschlichen Befähigung können gedeutet werden von solchen, die der Würdigung eines mystischen Gemüths nicht fähig sind"? Spreekt Jezus in het vierde

Evangelie niet als de Logos, die, hoewel ondergeschikt aan den Vader, toch zelf God is? Hoe is het mogelijk dat de schrijver niet heeft ingezien dat de mensch Jezus, wiens godsdienst hij aan het tegenwoordig geslacht aanbeveelt, een ander is dan de Logos in het vierde Evangelie, wiens verschijning met onze wereldbeschouwing geheel in strijd is? [1]) Zegt hij dat de historische Jezus veel hooger staat dan de kerkelijke God Christus, hij had er kunnen bijvoegen: veel hooger ook dan de metaphysische Christus van den vierden Evangelist. Maar van de historische kritiek der Evangeliën schijnt de schrijver niet veel werk te hebben gemaakt.

Dat bij zulk een opvatting van het Christendom de christelijke kerk en haar cultus te gronde moeten gaan, wordt ten onrechte door de orthodoxie en ook door Strausz beweerd. De laatste toont daardoor dat hij nog altijd Theoloog, hoewel dan geen positief Theoloog, is gebleven, die zich het Christendom niet anders dan naar de oude opvatting kan denken. Dat de persoon van Jezus, zooals wij hem opvatten, voorwerp kan blijven van onzen eeredienst, kan althans door de R. C. kerk niet ontkend worden, die immers ook hare heiligen vereert. [2]). Hoofdzaak voor de gemeente moeten steeds blijven de verkondiging van Jezus' leer en van zijn zedelijk-godsdienstig leven. Geen duistere, betwistbare stellingen moeten verkondigd worden, die tot twist en scheiding aanleiding geven. De leer van Jezus kan alleen de reine bron zijn voor het christelijk geloof en leven. Met de Evangeliën kunnen daarom de overige boeken van het N. T., bij name de brieven van Paulus, niet op één lijn worden gesteld. Zijn overtuigingen komen niet voort uit het godsdienstig gemoedsleven, maar zijn de vrucht van bespiegelingen. Aan de kerkelijke dogma's kan natuurlijk alleen uit een historisch oogpunt gewicht worden toegekend.

Het is opmerkelijk dat de schrijver zoo hooge waarde toekent aan de verkondiging van de *leer* van Jezus en in den waan verkeert dat daardoor de tweespalt in de christelijke kerk zal ophouden. Op hoe vrijzinnig standpunt hij ook staat, het blijkt dat

[1]) Jezus zou volgens Frohschammer tot de verdedigers zijner godheid aldus gesproken hebben: „O ihr Unverständigen und thörichten Herzens! Habe ich denn jemals meine Ehre und Verherrlichung gesucht und nicht vielmehr einzig und allein die Gottes unsers Vaters, der im Himmel ist?" Toch zeker niet als de vierde Evangelist zijn woorden juist heeft wedergegeven, waarin nog al iets tot zijn eigen verheerlijking voorkomt.

[2]) Die bewering klinkt zeker vreemd. Kan ooit een mensch, al is hij ook de ideaal-mensch, voorwerp zijn onzer vereering?

de oude kerkelijke zuurdeesem nog altijd in hem blijft voortwerken. Waarom spreekt hij niet liever van de ethisch-religieuse beginselen van Jezus, die ook nog voor de kinderen van onzen tijd hun levenwekkende kracht hebben behouden?

De bestrijding der zoogenaamde Sacramenten, zooals zij in de R. C. Kerk hun oorspronkelijk, symbolisch karakter verloren hebben, heeft voor ons natuurlijk geen waarde. Of F. Doop en Avondmaal wil behouden hebben, als zinnebeelden opgevat, is niet recht duidelijk, evenmin hoe hij denkt over de christelijke feesten. Alleen vernemen wij dat de meeste (welke?) met onze opvatting van Jezus in harmonie kunnen worden gebracht, de buitengewone geboorte niet tot den inhoud van zijn Evangelie behoort en zijn lichamelijke opstanding geen voorwerp van het geloof kan zijn.

Maar hoe nu, vraagt de schrijver aan het slot van zijn werk, het volk tot de overtuiging te brengen dat zijn geloof niet langer op wonderen kan steunen? Hij antwoordt: door in den geest van Jezus de wonderzucht te berispen; door te bewijzen dat het wondergeloof niet aan den stichter van het Christendom zijn heerschappij heeft te danken. Dan zullen de wonderen voor het volk van lieverlede hunne beteekenis verliezen en men zal de wonderverhalen uit de Evangeliën lezen, evenals thans de geloovigen de woorden van Jezus over zorgeloosheid, verachting van alle aardsche belangen, vernemen, zonder ze ter harte te nemen. [1])

„Das Christenthum Christi" — zoo besluit de schrijver — „scheint uns die wahre Wiederbelebung und Erneuerung des religiösen Glaubens zu gewähren; und es wieder in dem Bewusstsein, in dem Glauben des Volkes herzustellen, eine der grössten Aufgaben der Zeit zu sein, ebenso wichtig für das religiöse Leben, wie für Staat, Wissenschaft und sociale Ordnung."

Al mochten wij in enkele punten van Frohschammer verschillen en hoewel sommige zijner uitspraken ons onjuist voortkwamen, wij blijven *Das neue Wissen und der neue Glaube* een zeer interessant werk noemen. Wij zouden het vooral in handen wenschen van hen, die meenen dat door Strausz het laatste woord is gesproken. Zij zouden door de lezing tot de overtuiging kunnen komen, dat, bij volkomen erkenning van het recht der wetenschap, het recht van den godsdienst niet behoeft te worden ontkend.

October, 1873. M. A. N. ROVERS.

[1]) Men ziet: van waardeering der wonderverhalen is hier geen sprake.

BLIJVENDE BETEEKENIS VAN HET EVANGELIE DES KRUISES OP MODERN STANDPUNT.

TWEEDE GEDEELTE.

In het Nieuwe Testament wordt doorgaans de *oeconomische* beteekenis (de *gemeentestichtende* kracht) van den dood van Jezus op den voorgrond geplaatst. Ja, tot haar laat zich alles herleiden, wat de Schrijvers des Nieuwen Testaments anders en meer toekennen aan den dood van Jezus, dan aan dien van eenigen anderen bloedgetuige der waarheid en der gerechtigheid.

De Christelijke kerk daarentegen heeft, van den tijd der Apostelen af tot op onze dagen toe, over het geheel, ja ook wel, in navolging van het Nieuwe Testament, het bloed van Jezus opgevat als „het bloed des Nieuwen Verbonds;" maar zij heeft toch veel meer nadruk gelegd op de beteekenis, die de dood van Christus voor het behoud van iederen individuëelen mensch zou hebben (de *verzoenende* kracht van Jezus' kruislijden).

Wat Jezus zelven betreft, zoo acht ik het meer dan twijfelachtig — liever zou ik mij nog sterker willen uitdrukken — of men in 't geheel wel spreken kan van denkbeelden over de beteekenis van zijnen dood voor het heil der wereld, die hij zelf zou gehad hebben. Was Jezus toch in ieder opzicht mensch, van gelijke beweging als wij, dan ook moesten bij hem alle voorstellingen rusten op empirische grondslagen, namelijk voor zoover als zij niet waren de producten van eene kranke en dweepende fantasie; en, wat men ook zeggen moge, er bestaat inderdaad geene enkele reden, om aan de volkomene gezondheid van Jezus' verstand en gemoed te twijfelen. Immers ook de

zoogenaamde *profetische*, de meer of min *intuïtieve*, aanschouwingen, vallen niet uit de lucht; zijn zij iets meer dan fantasie-beelden zonder wezenlijke waarde, dan rusten zij altijd op waargenomen gegevens. Hieruit volgt, dat ook Jezus niet eerder ernstig kon nadenken over de vruchten, die zijn dood waarschijnlijk zou dragen, dan toen de vermoedelijke oorzaken daarvan reeds aanwezig en door hem opgemerkt waren; eerst moest het bij hem zoo goed als vast staan, dat hij als offer voor de waarheid en de gerechtigheid zou vallen. Maar het kon wel niet anders, of de tragische stemming, waarin het gewisse voorgevoel daarvan hem op het laatst zijns levens deed verkeeren, moet hem niet alleen allen lust in, maar ook alle geschiktheid tot dogmatische reflectiën over de beteekenis van zijnen dood benomen hebben, gesteld zelfs, — wat wij modernen natuurlijk ontkennen, — dat zulke reflectiën bij Jezus in 't geheel plaats konden vinden. Een zeker gevoel, maar altijd met eenen zwevenden, nooit met eenen scherp bepaalden inhoud, dat te sterven als offer voor de waarheid en de gerechtigheid inderdaad is een dienen van de waarheid en de gerechtigheid, een arbeiden aan de zegepraal van het goede in de menschenwereld, hetwelk zijne vruchten moet dragen — zulk een gevoel zal wel altijd gevonden worden bij hen, die hun leven stellen voor het goede, of die met alles, wat zij hebben en zijn, voor de waarheid instaan. Maar zulk een zwevend gevoel verschilt hemelsbreed van eene klare voorstelling omtrent bepaalde bedoelingen, die God door hunnen dood zou willen bereiken, of omtrent bepaalde vruchten, die hun sterven voor de zaak van God zou dragen. Ook Jezus — mensch als al zijne broederen, niets meer — kan derhalve zulk eene klare voorstelling niet hebben gehad. Hierbij komt nog, dat het in zich zelf ondenkbaar is, dat die Jezus, dien wij uit de synoptische Evangeliën hebben leeren kennen, aan zijnen eigenen persoon eene zoo onmetelijke beteekenis zou hebben toegekend, als hij inderdaad gedaan zou hebben, indien hij zijnen eigen dood had opgevat als een zoenoffer voor de zonden der wereld (*sensu dogmatico*). Immers 1°. In Jezus' doorgaande prediking van het koninkrijk Gods treedt zijn persoon geheel op den achtergrond. Men versta dit wel. Deze bescheidenheid vinden wij niet in de apocalyptische redenen van Jezus [1]) en ook niet in al die uitspraken, die een apocalyptisch

[1]) *Matth* 24 en 25. *Mark.* 13. *Luk.* 21.

karakter dragen [1]). Maar om deze redenen en uitspraken voor echt te kunnen houden, zou men moeten aannemen, dat Jezus één van tweeën geweest is, òf een bovenmenschelijk wezen — en deze onderstelling bestaat voor ons niet meer — òf een fantast en dweper, een man, niet alleen met eene ziekelijke verbeelding, maar ook met zulk eenen dunk van zich zelven, als wel niemand met gezonde zinnen hebben kan. 2°. Had Jezus zijnen dood werkelijk in zulk een licht beschouwd, dan zou hij vóór zijnen dood niet in zulke zieletoestanden hebben kunnen verkeeren, als waarin hij, volgens deze Evangeliën, werkelijk verkeerd heeft, zieletoestanden, waaraan het schoone verhaal van zijnen strijd in Gethsémané zijnen oorsprong dankt, of waarvan het althans eene aanschouwelijke samenvatting is; want ik houd dit verhaal naar zijn algemeen karakter voor volkomen waar, al meen ik reden te hebben, om de concrete werkelijkheid van dezen zielestrijd van Jezus op één bepaald oogenblik en in dien bepaalden vorm in twijfel te trekken. Eindelijk 3°. het is reeds vaak gezegd, en moet ook hier herhaald worden, dat er in de religieuse voorstellingen van den synoptischen Jezus geene plaats is voor het, aan de priesterlijke voorstellingen der Israëlieten, ontleende offerbegrip. Zijne, aan *Hosea* 6 : 6 ontleende, leuze: „Ik" (nml. God) „ik wil barmhartigheid en geen offer," sluit de idee van eenen God buiten, die door bloedige offers verzoend worden moet. Maar ook alle hoogsten en heerlijksten van Israëls Profeten — en deze naam komt aan Jezus wel bij uitnemendheid toe — hechtten waarlijk aan den offerdienst geene hooge waarde; integendeel, het is merkwaardig, met hoe weinig achting, ik zou bijna zeggen, met hoeveel minachting zij er vaak over spreken.

Het eenige, wat zich met voldoende waarschijnlijkheid van Jezus' eigene denkbeelden over zijnen dood laat zeggen, is dit: Toen de ontvangst, die hij bij de hiërarchie van Israël vond, hem tot klare bewustheid bracht, dat de door hem, door woord en wandel gepredikte beginselen eenen strijd op leven en dood tusschen de Joodsche hiërarchen en hem of zijne volgelingen moesten doen ontbranden (d. i. tegen zijn levenseinde): toen moet hij niet alleen het bijna onvermijdelijke van zijnen dood hebben ingezien, maar

[1]) *Matth.* 10: 23. 13: 47, 51. 16: 27, 28. 19: 28. 24: 27, 37, 39, 44. 25: 13, 31. 26: 64. *Luk.* 12: 8. 17: 22. 18: 8. 21: 36.

zal hij ook in dezen deele zich wel op ééne lijn hebben geplaatst met de Profeten en rechtvaardigen van Israël, die immers ook altijd om gelijke redenen vervolgd en gedood waren.

De formule, dat het bloed van Jezus is „het bloed des Nieu-„wen Verbonds," al geef ik toe, dat zij eene belangrijke waarheid uitdrukt, kan toch, zooals zij luidt, op modern standpunt niet behouden blijven; want zij sluit nog al het een en ander in zich, wat onwaar en onjuist is. *Onwaar* is reeds het praedicaat „nieuw," of althans, daarop laat zich veel afdingen. Het Christendom is geene wezenlijk *nieuwe* godsdienst, en wil dit ook niet zijn. De religieuse grondgedachten van het Christendom zijn inderdaad volstrekt niet *nieuw;* men vindt ze, zij het ook minder consequent en in eene nog minder ontwikkelde gestalte, in de schriften van de uitnemendsten der Israëlietische Profeten; wat meer zegt, de belangrijkste daarvan zijn algemeen menschelijk, en treffen wij overvloedig bij de Wijzen der oudheid aan [1]). Aan het Christendom komt alleen deze groote verdienste toe, dat het deze grondgedachten voor het eerst in allen ernst losgemaakt heeft van het nationaal-Israëlietische particularisme, en ze daardoor tot haar volle recht heeft laten komen, ten gevolge waarvan het christelijk geloof aangaande Gods betrekking tot den mensch inderdaad veel verschilt van de heerschende voorstelling der Joden. *Onjuist* is verder ook de uitdrukking „verbond"; zij rust op de zonderlinge, wat al te naïeve, onderstelling, dat onze betrekking tot God haar oorsprong zou danken aan eene overeenkomst, op eenen gegeven tijd tusschen God en de menschen gesloten, en wel eene zoodanige overeenkomst, die voor wijzigingen en veranderingen

---

[1]) Belangrijk is in dit opzicht het *Novum Testamentum Graecum*, etc. *opera et studio* Joann. Jac. Wetstenii, die eene rijke verzameling van parallelle gezegden uit de Schriften der Ouden bij de onderscheidene verzen der N. T. Schriften geplaatst heeft tot onderlinge vergelijking. Van de juistheid der hier uitgesproken stelling, kan ieder zich vergewissen, die dergelijke werken raadpleegt als Tob. Pfanneri *Systema theologiae gentilis purioris*, Basil. 1679. Edm. Spiess, *Logos spermaticos. Parallelstellen zum Neuen Testament aus den Schriften der alten Griechen*, Leipz. 1871. Voorts bijna alle meer uitvoerige Commentaren op het N. T., en dergelijke schriften als M. L. Boutteville, *La morale de l'église et la morale naturelle.* Paris 1866. Wij zeggen met Le docteur Mary (*Le christianisme et le libre examen.* Paris 1864. II. p. 83), zonder eene uitzondering voor het Christendom te maken: „Aucune religion positive ne peut „s'attribuer le privilége d'avoir inventé la morale, ou même d'avoir introduit „dans le monde une seule vertu jusqu' alors ignorée."

vatbaar is; dit ligt niet alleen in het begrip *verbond*, maar ook en nog meer in de tegenstelling der onderscheiden *verbonden* [1]). Maar objectief kan er geen verschil bestaan tusschen de betrekking, waarin God nu en weleer, bij het eene en bij het andere volk, tot de menschen staat; dit verschil behoort tot het hoofdstuk der PHAENOMENOLOGIE VAN DEN RELIGIEUSEN GEEST. Maar zelfs phaenomenologisch heeft het begrip „verbond", toegepast op het Christendom, geen recht van bestaan; want wel konden de Israëlieten, overeenkomstig met hunne voorstellingen omtrent Jehovah als den nationalen God, spreken van een verbond; maar de Godsbewustheid der Christenen is zoodanig, dat zij alle gedachte aan een verbond van God met de menschen buitensluit. Eindelijk, er kan nog veel minder in ernst van „verbondsbloed" gesproken worden; dit begrip is bekrompen priesterlijk-levietisch. Behalve nog, dat de dood van Jezus niet de allerminste analogie heeft met zoodanig verbondsbloed, als waarvan in het Oude Testament gesproken wordt. De eerste eisch, bij verbondsbloed, zal toch wel deze zijn, dat het vergoten wordt met volkomene goedkeuring en toestemming van de twee contracteerende partijen, iets wat natuurlijk van den misdadigen moord, aan Jezus gepleegd, niet gezegd worden kan. Ook laat het zich wel verklaren, hoe de idee van verbondsbloed in de oudheid kon ontstaan; maar er is geene wezenlijke reden te bedenken, waarom verstandige wezens bloedstorting noodig zouden hebben om een verbond met elkander te sluiten. Het ware in deze, overigens verwerpelijke, formule is alleen dit, dat — onverschillig of Jezus dit al of niet geweten heeft — de dood van Jezus één der uitnemendste middelen geweest is, om de christelijke gemeente te stichten, en wel, omdat in dit feit de absolute tegenstelling van de beginselen van Jezus tegenover die van het bestaande Jodendom in het helderste en aanschouwelijkste licht getreden is.

Wil men de oeconomische beteekenis, die aan den dood van Jezus toekomt, goed verstaan, dan moet men zich in den tijd van de stichting en vroegste uitbreiding van de christelijke godsdienst verplaatsen. Want de oeconomische beteekenis van Jezus' dood heeft in de eerste en voornaamste plaats betrekking

---

[1]) Paulus spreekt, *Rom.* 9: 4, van de *διαθήκαι.* Ook *Efes.* 2: 12 wordt van de *διαθήκαι τῆς ἐπαγγελίας* gewaagd. De Coccejaansche foederaaltheologie rust op de onderstelling van onderscheidene verbonden.

op het historische ontstaan van de christelijke gemeente; zij is alleen in zoover eene blijvende beteekenis, als het latere bestaan dezer gemeente eene voortzetting is van het vroegste, en als doorgaans dezelfde krachten, die noodig waren, om eene gemeenschap, zij het staat, stad of gemeente, te stichten, ook in meerdere of mindere mate noodig blijven, om haar in stand te houden, gelijk reeds Sallustius opgemerkt heeft, „dat staten alleen door die beginselen in stand gehouden worden, door welke „zij in het begin gegrondvest waren."

Zou de stichting van eenen nieuwen geloofskring, zooals die der christelijke gemeente, op de rechte wijze tot stand komen en van blijvende beteekenis zijn, dan moest daarbij voldaan worden aan twee groote, volstrekt onmisbare voorwaarden.

De *eerste* dezer voorwaarden is de *historische continuïteit*, waarin, voor de algemeene bewustheid, het nieuwe met het vroegere staat. „Een godsdienst moet niet te jong zijn;" heeft Prof. Rauwenhoff [1]) met recht opgemerkt. De macht van oudheid en traditie is in het godsdienstige zoo groot, dat zij voor het gevoel van de geloovigen zelfs aan het verkeerde in eene geloofsovertuiging het karakter van heiligheid kan geven [2]). Men kan nooit eene eigenlijk *nieuwe* godsdienst stichten.

Alle zoogenaamde godsdienststichters waren er dan ook voor zich zelven van overtuigd, dat zij volstrekt geene nieuwigheidzoekers waren, dat zij veeleer de verbasterde godsdienst herstelden in hare oude en reine gestalte [3]). Confucius verklaarde herhaaldelijk, dat hij slechts de oude schriften ophelderde en uitlegde, en dat hij eigenlijk geene nieuwe schriften maakte; dat hij een vast geloof had in de Ouden en hen lief had; dat hij al zijne krachten inspande, om zich die kennis, die de Ouden bezaten, eigen te maken. „Mijne leer," zegt hij, „is die, welke onze voor-

---

[1]) *Katholicisme en Ultramontanisme. Toespraak op den dag der opening van het oecumenisch concilie te Rome*, 1 *Dec*. 1869. Leiden, 1869 Bl. 11.

[2]) G. Theod. Fechner, *Die drei Motive und Gründe des Glaubens*. Leipz. 1863. S. 57 fg.: „An das, was die Aeltern, die Voraltern, die Urältern geglaubt „haben, wagt sich nicht so leicht der Zweifel. Allmählig verwächst der Glaube „so mit dem ganzen Leben und Wesen des Volkes, dass es sich selbst aufge„ben müsste, um ihn aufzugeben; und fast immer ihn wirklich erst mit seiner „Unterjochung und Vernichtung aufgiebt."

[3]) Verg. *Gedachten over het wezen en de methode van de godsdienstleer*. Stell. 24 en 25, in het *Theol. Tijdschrift*, 1872.

„vaderen geleerd en aan ons overgeleverd hebben. Ik heb er „niets aan toegevoegd, en niets van afgedaan. Ik leer haar in „hare oorspronkelijke reinheid. Zij is onveranderlijk, en de Hemel „zelf is haar stichter. Ik ben als de landman, die het zaad onver-„anderd in de aarde strooit" [1]). Hetzelfde geldt van Zarathustra, die, althans volgens Haug, zelf verklaarde, zich aan te sluiten aan de leer der oude vuurpriesters. Ook bij de Israëlieten gold het, volgens *Job* 15: 17—19, voor de beste aanbeveling eener leer, zoo zij openlijk verkondigd was door de oude leeraars, afkomstig uit dien goeden ouden tijd, toen de zeden nog niet met vreemde inmengselen besmet waren [2]). Ook Mohammed verklaarde herhaaldelijk, dat hij slechts de zuivere godsdienst van Abraham wilde herstellen, en dat hij in geen enkel opzicht een nieuwigheidsprediker was. Het schijnt nu eenmaal onmogelijk te zijn, dat wij, menschen, wanneer wij misschien enkele individuën uitzonderen, in dezen zin breken met ons godsdienstig verleden, dat wij geheel uit ons zelven het initiatief nemen tot eene andere godsdienstige bewustheid. In 't bijzonder gevoelde ieder Israëliet zich in eenen veel te innigen samenhang met Israëls eeuwenoude herinneringen en idealen, om ooit dezen samenhang te kunnen of te willen verbreken, Het aannemen van eene andere, eene nieuwe godsdienst, die iets anders was of wilde zijn dan de onafgebroken voorzetting van de godsdienst der vaderen, dat was eene gedachte, die de Israëliet met verontwaardiging zou hebben verworpen, indien zij al ooit bij hem had kunnen opkomen. Zou er alzoo in Israël eene nieuwe Godsgemeente kunnen ontstaan, dan was dit alleen mogelijk onder deze voorwaarde, dat de stroom van geestelijke levenskrachten, die sedert eeuwen in Israël had gevloeid, tot haar werd overgeleid; dan moest de wijze, waarop de nieuwe Godsgemeente in het leven trad, geen inbreuk maken op de bewustheid der geloovigen, dat zij in onafgebroken historischen samenhang bleven met het oude Profeten-volk. Anders toch zou het vleeschelijke Jodendom, ook voor het gevoel van de geloo-

---

[1]) *Lun-yu.* Boek I Cap. VII. Art. 1 en 19. In G. Pauthier, *Les livres sacrés de l'Orient.* Paris. 1842. 187*b*, 188*b*. Ad. Wuttke, *Das Geistesleben der Chinesen, Japanner und Indier.* (Zweiter Theil von *Geschichte des Heidenthums,* u. s. w.) Breslau. 1853. S. 11.

[2]) Verg. *Ps.* 139: 24: „Zie of bij mij een weg des afgods is, en leid mij „op den ouden weg", en *Jerem.* 6: 16, waar de profeet vermaant, om „naar de „oude paden te vragen."

vigen zelven, de vertegenwoordiger en drager gebleven zijn van den nooit te verbreken samenhang, waarin ieder Israëliet zich met de Vaderen — met het Godsvolk en zijne geschiedenis — gevoelde en wilde blijven gevoelen; en dan kon het bijna niet uitblijven, of ten laatste zou deze band der geloovigen met het Godsvolk des Ouden Verbonds krachtiger blijken te zijn, dan zelfs de zoo voortreffelijke zedelijke en godsdienstige beginselen, die Jezus had gepredikt. Het Evangelie had alzoo geen ingang kunnen vinden, indien het zich had uitgegeven voor iets geheel nieuws, en niet veeleer voor de rijpe vrucht der eeuwenoude godsdienstige geschiedenis van Israël, voor de ware verwezenlijking van Israëls idealen, die voor het geloof van het volk den vorm droegen van beloften Gods. Voor het geheel nieuwe bestaan in de algemeene bewustheid nooit die aansluitingspunten, die volstrekt noodzakelijk zijn, om het ingang te doen vinden. Men bedriegt zich zeer, als men meent, dat de aanbeveling, die de reinste en beste godsdienstige voorstellingen vinden in hare overeenstemming met de behoeften en inspraken van hart en geweten, op zich zelve reeds voldoende is, om haar in de wereld in te voeren. Zoo groot is bij de menschen, zoo als zij zijn, het geloof aan zich zelven, het vertrouwen op den eigen inwendigen mensch, waarlijk niet, dat zij daarop in de zaak des godsdienstigen geloofs vrijmoedig durven afgaan. Trouwens, de vermaning van den Israëlietischen wijze *Πίστευε τῇ ψυχῇ σου* is gemakkelijker gegeven, dan in toepassing gebracht [1]). Zelfs hij, die de hoogste mate van godsdienstige zelfstandigheid bereikt heeft, kan den steun niet ontberen, dien het algemeene geloof, dat zich in de gemeente of het volk gestalte en leven heeft gegeven, hem aanbiedt. „Een geweten alleen voor „zich, eene moraal alleen voor zich, eene godsdienst alleen voor „zich!.... de natuur dezer dingen laat het privaatbezit daarvan „niet toe;" zegt de geestvolle Joubert [2]). Wij hebben op eene of andere wijze behoefte aan iets, hetwelk voor ons gevoel eene hoogere sanctie geeft aan onze geloofsovertuigingen [3]).

---

[1]) *Jezus Sirach,* 32: 26 (35: 21).

[2]) *Pensées.* Paris. 1864. p. 122.

[3]) Zie *Bronnen en grondslagen van het godsdienstig geloof.* bl. 163 vgg., en vooral bl. 313 vgg. *Beginselen en leer der oude Doopsgezinden, vergeleken met die der overige Protestanten,* bl. 45 vgg. *Vrijheid in verband met zelfbewustheid, zedelijkheid en zonde,* bl. 152 vgg. 250 vg. J. Fr. Bruch, *Theorie des Bewusstseins,* S. 376 fgg.

De *tweede*, niet minder onmisbare voorwaarde, waaraan voldaan moest worden, zou de stichting van de Christelijke gemeente ooit wezenlijk tot stand komen, staat schijnbaar in onverzoenlijke tegenspraak met de eerste. Deze voorwaarde was: *algeheele en besliste breuk met het bestaande Jodendom.* Zoodanige breuk was volstrekt noodig, omdat de geest, die in dit Jodendom vrij algemeen heerschte, — indien men vleeschelijk-nationale bekrompenheid, gepaard met wettelijkheid, bij gemis van ware zedelijkheid en vroomheid, in 't geheel nog „geest" mag noemen, — deze geest stond lijnrecht tegenover den geest der oude Profeten, met name tegenover dien van de uitnemendsten hunner. De synoptische Jezus noemt de Joden van zijnen tijd vaak met minachting „dit geslacht" [1]), of „het boos (zondig) en overspelig geslacht" [2]), of „het ongeloovig en verkeerd geslacht" [3]), enz. Hunne verkeerdheid raakte de beginselen en was geheel samengegroeid met het hiërarchische organisme des Jodendoms. Daarom kon dit kwaad niet met wortel en tak worden uitgeroeid, indien het hiërarchische organisme zelf niet voor goed verbroken en vernietigd werd. De meest ernstige boeteprediking, als zij dit organisme eerbiedigde en liet bestaan, kon hier weinig baten, omdat alsdan de wortel der verkeerdheid bleef bestaan. Hier was derhalve zulk een strijd op leven en dood onvermijdelijk, die op algeheele breuk met het vleeschelijk Israël uitloopen moest. Welke vruchten zou de schoonste en ernstigste prediking van reine, zedelijke en godsdienstige beginselen door Jezus en zijne Apostelen voor de wereld hebben gedragen, indien de Joden hen ongestoord hunnen gang hadden laten gaan? of ook indien de Evangeliepredikers, wijkende voor den tegenstand der Joden, zich van positieve bestrijding van het Joodsche formalisme hadden onthouden? Volstrekt geene! De eenige Apostel (Paulus), die in dit opzicht met consequentie trad in de voetstappen van den grooten Meester, is daarom ook de tweede stichter van het Christendom geworden; zijn arbeid heeft meer vruchten gedragen dan die van alle overige Apostelen te zamen [4]). Eén van tweeën: òf het nieuwe beginsel moest den ouden, daarmede strijdigen en ook in

---

[1]) *Matth.* 11: 16. 12: 41, 42. *Mark.* 8: 12. *Luk.* 7: 31. 11: 31, 32, 50, 51.
[2]) *Matth.* 12: 39, 45. 16: 4. *Mark.* 8: 38. *Luk.* 11: 29.
[3]) *Matth.* 17: 17. *Mark.* 9: 19. *Luk.* 9: 41. *Hand.* 2: 40. verg. *Phil.* 2: 15.
[4]) *Rom.* 15: 18 vgg. 1 *Cor.* 15: 10. 2 *Cor.* 6: 4 vgg. 11: 23. 12: 11.

zich zelf verwerpelijken vorm vernietigen, zou het ooit zich duurzaam weten te handhaven; òf, zoo de oude vorm bleef bestaan, dan kon het niet uitblijven, of deze moest al spoedig den nieuwen geest bezoedelen en zelfs ten laatste hem geheel uitdrijven [1]). „Men doet geen nieuwen wijn in oude lederzakken; anders zoo „bersten de lederzakken, en de wijn wordt uitgestort, en de „lederzakken verderven; maar men doet nieuwen wijn in nieuwe „lederzakken, en beide te zamen worden behouden" [2]).

De eerste voorwaarde (nml. dat het Christendom voor de bewustheid der geloovigen de consequente voortzetting moest wezen van de historische lijn, die van Abraham af tot op Jezus' tijd toe doorloopt) schijnt met de andere (nml. dat het tot eene algeheele breuk van de Christenen met het bestaande Israël moest komen) in onverzoenlijke tegenspraak te wezen. Deze tegenspraak nu heeft hare bevredigende oplossing gevonden in den marteldood van Jezus. In welken zin? In de bekende gelijkenis van den verhuurden wijngaard wordt dit reeds duidelijk uitgesproken: „De Heer van den wijngaard" [symbool van het ware Messiaansche heil, dat bestemd was voor de Godsgemeente] „zal den wijngaard „aan andere landlieden verhuren." — „Daarom zeg ik u, dat „het koninkrijk Gods van u zal weggenomen worden, en een „volk gegeven, dat zijne vruchten voortbrengt." [3]) De „zegening „van Abraham," die uit den aard der zaak ontnomen worden moest aan het profetendoodende volk, toen het in Jezus' dood de mate zijner vaderen had vervuld [4]), werd nu overgebracht tot degenen, die hem geloovig aannamen; want niet de „vleeschelijke kinderen van Abraham," het „Israël naar het vleesch," maar alleen „diegenen, die uit het geloof van Abraham" waren, dezen zijn de ware „kinderen van Abraham" en „erfgenamen van „de belofte," aan Abraham geschied, en dezen worden nu ook „gezegend met den geloovigen Abraham" [5]). Zoo redeneerde Paulus, en, wat de hoofdzaak betreft, was deze redeneering volkomen juist, al zouden wij datgene, wat zijne bedoeling is, thans

---

[1]) Verg. *De historische beteekenis van Jezus' dood*, enz.. in de *Godgel. Bijdragen* van 1866, bl. 304.

[2]) *Matth.* 9: 14 vgg. *Mark.* 2: 18 vgg. *Luk.* 5: 33 vgg.

[3]) *Matth.* 21: 33 vgg.

[4]) *Matth.* 23: 32.

[5]) *Rom* 4: 11, 12. 9: 8, 30--33. 11: 11, 12, 15, 30 vgg. *Gal.* 3: 7, 6, 13, 13, 22—29.

wel niet licht in zulke formules uitdrukken of in zulk eenen vorm kleeden. Voor de bewustheid der oudste Christenen toch was de kruisiging van hunnen Meester daarom eene zoo afschuwelijke misdaad, die de Joden hadden gepleegd, omdat zijn evangelie de ware voortzetting en vervulling was van de wet en de Profeten. Hem te verwerpen, was wezenlijk zelf zich los te scheuren uit het verbond Gods met Israël. De Christenen, die niets meer te doen wilden hebben met het vleeschelijke Israël, stonden daarbij in de vaste overtuiging, dat zij zelven — zij alleen en uitsluitend — waren het Israël Gods, gelijk Paulus ze noemt [1]), de gemeente Gods, staande op den breeden grondslag van Israëls profetische schriften [2]); maar de vijanden van Jezus beschouwden zij als weerspannigen en verharden van hart, die, zonder dit zelven te weten of te willen, door Jezus te dooden, feitelijk hadden gebroken met het profetische verleden van het Godsvolk. Dat was de vaste overtuiging der oudste christelijke gemeente, gelijk immers ook de vierde Evangelist den dood van Jezus bij voorkeur voorstelt als dàt feit, door hetwelk de Godsgemeente gesticht is [3]), of, wat op het zelfde neêrkomt, gelijk hij Jezus voorstelt onder het beeld van het Paaschlam des Nieuwen Verbonds [4]).

Inderdaad, eerst daardoor, dat Jezus, als slachtoffer voor zijne beginselen gevallen is, zijn deze beginselen zelve tot eenen blijvenden zegen voor de wereld geworden. „Indien," zegt de Johanneïsche Christus naar waarheid [5]), „indien het tarwegraan in „de aarde niet valt en sterft, zoo blijft het alleen; maar indien „het sterft, zoo brengt het veel vrucht voort." Onder de nu eens bestaande omstandigheden was de marteldood van Jezus het volstrekt noodzakelijke middel, om zijne kleine gemeente, die toch de kiem was van het nieuwe Godsrijk op aarde, los te maken van de banden, waarmede zij aan het vleeschelijk Israël was vastgehecht, en om haar te bouwen op den grondslag der echt evangelische, door Jezus gepredikte, beginselen, dier beginselen, die wezenlijk waren de vervulling van de wet en de Profeten, wèl te verstaan, naar beider geestelijke bedoeling. Het kruis was

---

1) *Gal.* 6: 16.
2) *Efez.* 2: 19, 20.
3) *Joh.* 12: 32.
4) *Joh.* 19: 36.
5) *Joh.* 12: 24.

alzoo voor dien tijd, en het blijft ook nog voortdurend de besliste veroordeeling van al het niet zuiver geestelijke in de godsdienst, van het gezag, toegekend aan de heilige letter en aan de heilige gewoonte, ook van dat van inzettingen en gebruiken, voor zoover als deze de praetensie maken van iets goddelijks te zijn, of van den waan, dat iets van dit alles tegenover de zedelijke beginselen der godsdienst eenig gewicht in de schaal zou leggen; en zoo is Jezus' dood de grondslag geworden, waarop zijne gemeente gebouwd is, de blijvende banier, onder welke alle ware belijders van zijnen naam zich moeten scharen.

Indien de dood van Jezus eenige beteekenis zal hebben voor onze verlossing hetzij dan van de schuld of van de macht of ook van de gevolgen der zonde, dan kan deze beteekenis natuurlijk nooit eene *individuëel persoonlijke* zijn, maar moet zij opgesloten liggen in hetgeen wij de *oeconomische beteekenis* van dit feit hebben genoemd. Voor mij en u, zooals wij nu zijn en leven, in den kring, waarin wij nu eenmaal geplaatst zijn, en met den bewustheidstoestand, waarin wij dien ten gevolge verkeeren, voor mij en u *persoonlijk* is het uit den aard der zaak volmaakt onverschillig, of Jezus al of niet aan het kruis gestorven is; ja onze zedelijke bewustheid (ook met betrekking tot het gevoel van zonde, schuld, enz.) zou er niet den minsten invloed van ondervinden, indien de historische critiek ons tot de overtuiging moest brengen, dat de geheele geschiedenis van Jezus van Nazareth eene fabel was, ja dat er in 't geheel zulk een persoon niet had bestaan. Eene onmiddellijke en noodwendige beteekenis, die aan een *toevallig* historisch feit — dit toch is en blijft de dood van Jezus, hoe hooge beteekenis hij voor de historie gehad hebbe! — zou toekomen voor het zielenheil van individuën, die zoovele eeuwen na hem leven, dat is eene in het oog springende ongerijmdheid. Zulk eene beteekenis toch zou zich alleen laten denken op de wijze, waarop zij in de satisfactie-theorie voorgesteld wordt; in dat geval zou men aan de begrippen „schuld" en „vergeving" een wezenlijk objectief recht van bestaan moeten toekennen. Maar dat gaat waarlijk niet aan! *Schuld* toch is alleen denkbaar, waar er een contract bestaat, of waar eenige betrekking zich (uit het bepaalde oogpunt van de schuld) als een contract laat voorstellen, terwijl de betrekking van God en

mensch, al wordt zij in de meer of min naïeve schrifttaal wel eens een „verbond" genoemd, onmogelijk iets hoegenaamd met een contract gemeen hebben kan. Ook *vergeving* is een begrip, dat door eene juiste opvatting der zedelijkheid buitengesloten wordt, afgezien hiervan dat het op eene anthropomorphistische, iet-wat al te huiselijke, opvatting van God rust. Uit een zedelijk oogpunt toch komt het niet aan op de daad als zoodanig, maar alleen op den innerlijken zedelijken toestand, waarvan de daad slechts eene openbaring is. Al onze zedelijk goede en kwade daden als zoodanig liggen achter ons; zij zijn voorbijgegaan; en, afgezien van den zedelijken toestand, dien zij veroorzaakt, bevestigd of veranderd hebben, zijn zij iets volkomen onverschilligs [1]). Op dezen zedelijken toestand nu kan het begrip van vergeving niet eens toegepast worden. Alleen feitelijke zedelijke verandering van onzen inwendigen mensch kan dien toestand opheffen [2]).

Wil men nu deze opheffing van den bestaanden zondetoestand door middel van zedelijke verandering voorstellen in den onjuisten vorm van „vergeving", dan is het duidelijk, dat de dood

---

[1]) Of indien zedelijke daden, gelijk de populaire voorstelling is, eene schuld met zich slepen, dan zou toch deze schuld nooit uitgewischt kunnen worden. Want een fait accompli is nooit ongedaan te maken. De dief blijft door de misdaad, die hij eens pleegde, altijd schuldig aan diefstal. Zedelijke schuld kan bovendien nooit afbetaald en vereffend worden, gelijk eene geldschuld.

[2]) Men dwaalt wel zeer, als men meent, dat het in de verzoeningstheorie van Paulus evenzoo, als in die van de Protestantsche orthodoxie, de hoofdvraag wezen zou: „Hoe kan de rechtvaardige God de zonden vergeven?" Alles beweegt zich bij Paulus om deze andere, veel gewichtiger vraag: „Hoe is het „mogelijk, dat de mensch, die verkocht is onder de macht der zonde en des „vleesches, daarvan verlost wordt en deel verkrijgt aan het ware leven?" Wel stelt Paulus den dood en de opstanding van Christus tot middelpunt en hoofdzaak van zijne Christusprediking; maar vruchteloos zoekt men bij hem antwoord op de vraag naar den *rechtstreekschen* samenhang van Jezus' lijden en sterven met de vergeving der zonden van de individuën. „De reden daarvan is zeer „eenvoudig; Paulus weet niets hoegenaamd van zulk eenen *rechtstreekschen* sa„menhang. Waar hij zijne gedachten over dit onderwerp ontwikkelt, daar wijst „hij uitsluitend òf op de opheffing van de wetsbedeeling en de vervanging daar„van door de bedeeling der genade of des geloofs, òf op onzen, mystisch opge„vatten, organischen samenhang met hem, die ook en vooral in dat groote en „beslissende keerpunt zijns levens, waarin hij *der zonde gestorven is, om Gode* „*te leven*, (*Rom.* 6: 10), ons Hoofd is." *De historische beteekenis van Jezus' dood,* enz. in de *Godgel. Bijdragen* van 1866, en bl. 315.

van Christus alleen door middel van den zedelijken invloed, dien hij op ons oefent, oorzakelijk met de vergeving der zonden kan samenhangen. In dit ondersteldo geval laat zich zulk eene zedelijke invloed slechts in dezer voege denken, dat de dood van Christus bij ons eene bepaalde geloofsovertuiging zou werken of bevestigen, en dat hij door middel daarvan zedelijken invloed zou oefenen; deze geloofsovertuiging zou dan natuurlijk de overtuiging moeten zijn omtrent Gods genadige liefde tot ons, gelijk bijv. Paulus verklaart, dat God Christus in zijnen dood voorgesteld heeft als *ἱλαστήριον διὰ πίστεως Rom.* 3: 25. In dat geval zou men de vraag zóó moeten formuleeren: „Bestaat er oorza„kelijke samenhang tusschen het feit van Jezus' dood en die „verandering van onze geloofsovertuiging, ten gevolge waarvan „wij nu in Gods genadige liefde op eene andere wijze dan vroe„ger gelooven? of ook, dan wij daarin zouden gelooven, in„dien dit feit niet geschied ware?" Volstrekt noodzakelijk kan deze samenhang alweder niet zijn, aangezien ja onze Godsbewustheid wel voor een goed deel samenhangt met onze opvatting van den algemeenen gang der zedelijk godsdienstige wereldgeschiedenis, maar niet met eenig bijzonder feit in deze geschiedenis, hoe belangrijk dit overigens ook wezen moge. Zoo blijft er dan alleen dit over, dat de dood van Jezus het middel kan geweest zijn, om het geloof in Gods ontfermende, vaderlijke liefde, ook jegens zondige menschen, hetwelk reeds in Israël bestond, voor zijne eerste belijders los te maken van den samenhang met al die wettelijke en verkeerde begrippen, die in Israël heerschende waren, om alzoo Gods ontfermende, vaderlijke liefde in het ware licht te plaatsen, en het geloof daaraan in gezuiverde gestalte in de algemeene bewustheid in te voeren. Zoo komen wij van zelf weder tot de zoogenaamde *oeconomische* beteekenis van Jezus' dood. Ook ons eigen geloof in Gods ontfermende liefde kan slechts in zoover samenhangen met Jezus' dood, als dit feit één der gewichtigste middelen geweest is, om de oudste gemeente tot dit geloof (in zijne gezuiverde gestalte) te brengen, en als ons eigen geloof in onafgebroken historischen samenhang staat met dat van de oudste gemeente.

Op dit standpunt, nml. dat iedere denkbare beteekenis van Jezus' dood in de zoogenaamde oeconomische begrepen zijn moet, willen wij ons plaatsen bij de vraag: „In hoever de dood

„van Jezus opgevat kan en moet worden als een plaatsbekleedend „lijden?"

Wij beginnen ons onderzoek met het mededeelen van de denkbeelden, die de groote Königsberger Wijsgeer over dit onderwerp uitgesproken heeft in zijn werk over de *Religion innerhalb den Grenzen der blossen Vernunft*, Stück II, Abschn. I, *c*, tegen het einde [1]).

„Ieder mensch is begonnen met zonde en schuld, onverschillig „wat hem er later toe hebbe bewogen, om goede gezindheden „aan te nemen, en hoe standvastig hij volhard hebbe in eenen „daarmede overeenkomstigen levenswandel. Deze schuld der zonde „ooit uit te wisschen, dat is geheel onmogelijk. Men kan het „toch waarlijk niet aanmerken als eene betaling van de oude „schuld, zoo iemand na zijne bekeering geene nieuwe meer maakt. „Ook een overschot van onverplichte deugden is iets in zich zelf „ondenkbaars: want het is onze plicht, om altijd al dat goede „te doen, hetwelk in ons vermogen is. Evenmin kan, volgens het „recht der rede, deze oorspronkelijke schuld, die aan al het „goede, wat iemand ooit kon doen, voorafgaat, door een ander „gedelgd worden in onze plaats. Want van zedelijke schuld geldt „niet hetzelfde, als van geldschuld, dat zij voor overdraging „vatbaar zou wezen. Bij geldschuld is het voor den crediteur „onverschillig, of de debiteur zelf betaalt, dan of een ander dit „in zijne plaats doet; zedelijke schuld daarentegen is de aller„persoonlijkste schuld; alleen de strafschuldige kan haar dragen, „niet een onschuldige, ook al wilde deze haar uit grootmoedigheid „in zijne plaats op zich nemen."

„Deze zedelijke schuld nu," zoo redeneert Kant verder, „is „eene oneindig groote; want booze gezindheden en maximes sluiten „eene oneindigheid van wetsovertredingen in zich; naar dezen „maatstaf alzoo zou ieder mensch eene oneindige straf te wachten „hebben en algeheele verstooting uit het rijk van God."

„Deze moeielijkheid laat zich op de volgende wijze oplossen. „De maatstaf, volgens welken de rechterlijke uitspraak van eenen „Hartenkenner gedacht moet worden te geschieden, is de alge-

---

[1]) In de nieuwe uitgave van Hartenstein, *Sämmtliche Werke*, 1868. VI. S. 166 fgg.

„meene gezindheid van den aangeklaagde, en geenszins zijne „bijzondere of concrete handelingen, die van de wet afwijken of „daarmede overeenstemmen. Nu onderstellen wij hier evenwel in „den mensch eene goede gezindheid, die de overhand heeft boven „het vroeger in hem werkende machtige booze beginsel; en zoo „wordt het de vraag, of de toestand, waarin de mensch ten „gevolge van zijne bekeering zich bevindt, opgevat kan worden „als het zedelijke gevolg van zijne vroegere zondige gezindheid, „als straf zijner vroegere zonde, dat is, als eene werking van het „mishagen Gods jegens hem."

Ter beantwoording van deze vraag zoekt Kant in het licht te stellen, dat in den toestand, die door de zedelijke verandering veroorzaakt wordt, zulk een lijden opgesloten ligt, hetwelk de nieuwe, goedgezinde mensch kan en moet aanmerken als vroeger door hem verdiend, of als zulk eene straf, waardoor aan de goddelijke gerechtigheid genoegdoening wordt gegeven.

„De zinsverandering is een uittreden uit het booze en een „intreden in het goede; zij is het afsterven van den ouden mensch, „en het aandoen van den nieuwen; want de bekeerde sterft nu „aan de zonde af, en bij gevolg ook aan alle neigingen, voor „zoo ver als zij tot de zonde verleiden, om der gerechtigheid te „leven. De geestelijke zelfbepaling evenwel, waarvan de zinsver„andering het gevolg is, bestaat geenszins uit twee door eenen „tusschentijd gescheiden handelingen, zij is slechts ééne enkele „handeling; want het verlaten van het booze is slechts mogelijk „door de goede gezindheid, die het intreden in het goede bewerkt, „en omgekeerd. Het goede beginsel schuilt derhalve evenzeer in „de daad van het verlaten of afleggen van de booze gezindheid „als in die van het aannemen van de goede gezindheid, en de „smart, die het afleggen van de booze gezindheid rechtmatig ver„gezelt, ontspringt geheel en al uit het aannemen van de goede. „Het uittreden uit de verdorvene gezindheid en het omhelzen van „de goede, is als zoodanig reeds eene opoffering; want het is „een afsterven van den ouden mensch of eene kruisiging van het „vleesch; dit uittreden is alzoo tevens een intreden in eene lange „reeks van dat lijden des levens, dat de nieuwe mensch in de „gezindheid van den Zoon van God (d. i. alleen ter wille van het „goede) op zich neemt, dat evenwel eigenlijk als straf aan een „ander toekomt, nml. aan den ouden mensch; want deze is, uit „een zedelijk oogpunt, wezenlijk een ander. *Physisch* ja is hij

„dezelfde strafbare mensch; voor een zedelijk gerechtshof, bijge-„volg ook door zich zelven, moet hij, ja, als strafwaardig ver-„oordeeld worden; maar *zedelijk* is hij in zijne nieuwe gezindheid „werkelijk een ander; hij is een ander voor eenen goddelijken „Rechter, bij wien de gezindheid de plaats bekleedt van de daad. „Deze gezindheid nu, die de mensch in zich opgenomen heeft, „naar haar ideaal (als die van den Zoon van God) gedacht — „of, als wij haar persônifiëeren, de Zoon van God zelf — draagt „voor den zoodanige (of ook voor allen, die aan den zoodanige gelijk „zijn, die praktisch in den Zoon van God gelooven) als Plaatsbe-„kleeder de schuld der zonden. Door lijden en sterven voldoet „hij, als Verlosser, aan de hoogste gerechtigheid, en maakt hij, als „Voorspraak, dat zij mogen hopen, gerechtvaardigd voor hunnen „Rechter te verschijnen. In deze voorstelling wordt alleen maar „dàt lijden, hetwelk de nieuwe mensch bij en wegens het afsterven „van den ouden op zich nemen en levenslang verduren moet, „voorgesteld als een door den Repraesentant der nieuwe mensch-„heid eens voor al geleden dood."

In hoever wij deze denkkeelden van Kant al of niet overnemen, zal uit het nu volgende blijken.

Het is, naar mijne overtuiging, eene onveranderlijke wet in de zedelijke wereld, dat de inwendige ellende, die de ziel als onvermijdelijk gevolg van den dienst der zonde moet verduren, niet weggenomen worden kan, tenzij dan onder deze voorwaarde, dat de zonde door den schuldige zelven worde afgeboet. Zelfs het geloof aan de volkomene vergeving neemt deze ellende niet weg; het verscherpt veeleer het pijnigend schuldbesef. Althans, dat zijn zeer laaggestemde zielen, die wel vreezen voor de straf, maar geene smart over de zonde zelve gevoelen. Het is toch eene zeer oppervlakkige meening, door het Protestantisme begunstigd, dat de mensch alleen door geloof gerechtvaardigd en daarmede van alle smartgevoel over de zonde verlost, of met zich zelven verzoend, zou kunnen worden; in zeker opzicht staat de Protestantsche leer hier beneden die der Roomsche kerk, als die de waarheid, dat alle zonde, ook al wordt zij vergeven, toch noch afgeboet worden moet, zeker beter gevoeld, alhoewel zeer verkeerd toegepast heeft. Ik denk aan de Roomsche kerkleer omtrent de „satisfactio operis", die op de „contritio cordis" en de „confessio oris" behoort te volgen, als eene „purgatio, qua „eluitur quidquid sordium propter peccati maculam in anima

„resedit," als eene „testificatio quaedam doloris, quam ex peccatis „commissis capimus." Deze kerk onderscheidt in de zonde twee dingen, de „macula animae" en de „plaga;" zij leert, dat de eerste, de „turpitudo", wel door Gods genade weggenomen wordt, maar dat „sanandis peccatorum plagis valde necessariam esse eam „curam, quae in remedio poenitentiae adhibetur. Quemadmodum „enim sanato vulnere cicatrices quaedam remanent, quae et ipsae „curandae sunt, ita in anima, culpâ condonatâ, supersunt reliquiae „purgandae. Idem plane divi Chrysosthomi sententia confirmat, „quum ait: *Non satis est sagittam e corpore extrahi, sed plaga quoque, „a sagittâ inflicta, sananda est; sic etiam in anima post acceptam „peccati veniam poenitentiâ curanda est plaga relicta.*" Hierin dwaalt evenwel de Roomsche kerk, dat zij meer of min willekeurig gekozen boetedoeningen, al kunnen deze in sommige gevallen inderdaad eenig nut hebben, als wezenlijke afboetingen der zonde beschouwt [1]).

Het wezenlijke van de zonde is de verandering, die zij brengt in den toestand van het inwendige bestaan; bijgevolg moet de afboeting der zonde, om tot wezenlijke genezing van de ziekte der ziel te voeren, plaats grijpen in ons eigen zedelijk wezen, moet zij iets inwendigs zijn. Daaruit volgt al terstond, dat de zoogenaamde uitwendige gevolgen der zonde, hetzij men ze al of niet opvatte als straffen of vergeldingen, niets bijdragen tot afboeting van de zonde [2]). Ik zeg *zoogenaamde*; want de uitwendige ellende wordt alleen veroorzaakt door de reactie van de uitwendige wereld (waartoe ook ons eigen lichaam behoort) tegen de storing van hare orde door den zondaar; wanneer wij derhalve de vaste wetten, waaraan deze reactie gehoorzaamt, kennen en eerbiedigen, dan kunnen wij zondigen, zooveel als ons lust, zonder dat wij daarvan eenigerhande uitwendige rampen ondervinden. Uitwendige ellende volgt niet de boosheid, naar de domheid op den voet, ook dan als deze domheid overigens eerlijk en rechtschapen is. Trouwens,

---

[1]) *Catechismus Roman.* Lib. II. Cap. V. Quaest. 60, 62 en 65.

[2]) *De beteekenis van Jezus' dood*, enz. *Godg. Bijdr.*, 1866 bl. 316 vg.: „De „uitwendige gevolgen van de zonde behooren grootendeels tot een ander gebied, „dan tot dat van het persoonlijk-zedelijke leven, en kunnen daarom ook geene „rechtvaardige vergeldingen, laat staan afboetingen der zonde zijn. Eene aequiva- „leerende waarde van zonde en van uitwendig lijden is ondenkbaar, omdat er „geene gemeene maat is, om te bepalen, welk een quantum van ellende gelijk „staat met eene bepaalde soort of mate van zonde."

dit op zich zelf maakt den zondaar niet beter, dat hij de smartelijke gevolgen van zijn kwaad verduurt; menigmaal wordt hij daardoor nog erger. Maar ook de inwendige gevolgen van de zonde dragen op zich zelve even weinig, als de uitwendige, iets bij tot hare afboeting of tot genezing van de kranke ziel. Behalve toch dat vaak de eene zonde de andere baart — want de zonde maakt het zedelijk bestaan zelf gevoelloozer en verdorvener —, zoo kunnen uit den aard der zaak gewetenswroegingen niets bijdragen tot genezing der ziel, tenzij alleen voor zoover als zij ons op onzen treurigen zieletoestand opmerkzaam maken.

De eenig mogelijke afboeting van de zonde, die de door haar veroorzaakte innerlijke ellende wegnemen, en ons ook *κατὰ συνείδησιν* [1]) van de zonde verlossen kan, is deze, dat onze inwendige mensch, naar bewustheid en wil, zich straffend (negeerend) tegenover ons zelven, tegenover ons vroeger zondig bestaan, plaatst. Bij *gewetenswroegingen,* zonder iets meer, stelt zich alleen maar onze algemeene zedelijke bewustheid tegenover ons zelven; maar deze zedelijke bewustheid is dan nog niet vereenzelvigd met ons willend Ik. Bij ware *poenitentie* daarentegen is datgene, wat het zondige Ik bestraft, niet alleen onze algemeene zedelijke bewustheid, maar ook geheel ons Ik, vooral ons willend wezen; dan is alzoo het bestraffende Ik hetzelfde als het straflijdende Ik. Met andere woorden: het geheele denkende en willende Ik in zijnen tegenwoordigen toestand verfoeit en negeert dan het geheele denkende en willende Ik, zooals het vroeger was, met insluiting van alles, wat er van dat vroegere verkeerde nog altijd in ons voortwerken blijft. Zulk eene poenitentie is derhalve eene principiëele zinsverandering, eene omwenteling van het inwendig bestaan.

Zulk eene principiëele zinsverandering is onmiddellijk en terstond niet veel anders of meer dan eene verandering van beginsel; ook de meest oprechte bekeerde heeft nog niet terstond het vermogen, om de door het vroegere zondige leven veroorzaakte verkeerde hebbelijkheid uit te roeien; hij kan alleen door langdurig voortgezetten strijd tegen de zonde dit doel bereiken. In den mensch, die zich wezenlijk bekeerd heeft, staan alzoo deze twee dingen lijnrecht tegenover elkander: het nieuwe beginsel des levens en de oude hebbelijkheid, de nieuwe mensch en

---

1) *Hebr.* 9: 9.

de oude mensch, of gelijk men dit ook wel symbolisch uitdrukt, Christus en de oude Adam. Deze strijd sluit een lijden in zich, en als deze strijd ernstig genoeg en met volharding wordt gestreden, dan is het verdragen van het daaruit voortvloeiende lijden inderdaad een middel, waardoor men de zonde afboet. Daartoe moet het bedoelde lijden dit karakter dragen, dat het gewillig en standvastig wordt verduurd, omdat het zoo de waarheid en de kracht van het nieuwe levensbeginsel openbaart en bevestigt. Met andere woorden: het moet zulk een lijden zijn, hetwelk wij alleen daarom hebben te verduren, omdat wij met onze vroegere zonden hebben gebroken, maar dat terstond wegvalt of minder wordt, zoodra als wij ons op nieuw aan den dienst der vroegere zonden in de armen werpen; het moet zulk een lijden zijn, hetwelk de nieuwe mensch gewillig op zich neemt [1]), of dat hij althans zich ter wille van zijn nieuw levensbeginsel welgevallen laat, en dat hem tegelijk alleen ten gevolge van zijnen vroegeren zondigen toestand overkomt. Dit zondeafboetend lijden moet alzoo de volgende twee kenmerken dragen, 1°. dat het verduren daarvan de eigene wilsdaad is van den zondaar, en 2°. dat het een natuurlijk en noodzakelijk gevolg is van het afsterven dier zonde, die er door afgeboet worden zal. Eerst dan toch openbaart dit lijden de kracht en waarheid van het nieuwe beginsel, aangezien de lijdende dan toont, liever dit lijden te willen verduren, dan gemeenschap met de zonde te hebben. Willekeurige zelfkastijdingen dragen alleen het eerste kenmerk. Al zijn zij in sommige gevallen niet geheel nutteloos, zoo kunnen zij toch de wezenlijke, inwendig voltrokken breuk met die bepaalde zonde, ter afboeting waarvan men ze op zich neemt, niet of althans slechts zeer gebrekkig bewijzen. Wat ik bedoel laat zich wellicht het best door een voorbeeld ophelderen. Denken wij ons de zonde van den laster. Wordt een lasteraar door anderen ontmaskerd en te schande gemaakt, dan draagt hij in deze schande de welverdiende en zeer pijnlijke straf van den laster. Maar zulk een lijden ten gevolge van de zonde maakt hem innerlijk volstrekt niet beter; want hij draagt deze straf niet door of ook met zijnen eigenen

[1]) De vroomste en diepstgevoelende boetedoeners in de oude christelijke kerk gingen veeleer uit van dit op zich zelf ware en juiste besef, dan van de zucht, om door boetewerken de schuld goed te maken en de genade te verdienen, een dwaalbegrip, dat, reeds aan het oude Israël niet vreemd, ook bij de latere christenen hoe langer zoo meer ingeslopen is. Verg. *Dan.* 4: 27. *Spreuk.* 16: 6.

wil; hij heeft alzoo nog geenszins partij gekozen tegen zich zelven. Wordt hij evenwel niet ontmaskerd, maar maakt een gevoel van berouw over zijne misdaad zich van hem meester, en zoekt hij nu dit kwaad op eene of andere wijze goed te maken door offers, die hij brengt ten nutte van het slachtoffer van zijnen laster; of legt hij, uit vrees voor goddelijke straf, zich zelven allerlei boetewerken op, dan draagt hij dit lijden of brengt hij deze offers wel met zijnen wil, maar hij boet daardoor toch het kwaad niet af, omdat dit lijden, die offers, niet voortkomen uit zijn afsterven zelf van de zonde. Eerst dan als hij, in waar gevoel van berouw, zelf vrijwillig bekent, dat hij gelasterd heeft, en hij alzoo gewillig is, om de uit deze bekentenis voortvloeiende schande en schade te verduren, eerst dan boet hij daardoor wezenlijk zijnen laster af, en komt hij tot innerlijken vrede [1]).

Zoo draagt, om zoo te spreken, de rechtvaardige (want zoo kan men den bekeerde, voor zoover als hij dit wezenlijk is, of den nieuwen mensch, noemen) de straf der zonden van den onrechtvaardige, eene straf, die doorgaans in juiste evenredigheid staat met den zedelijken toestand vóór, en den ernst van de bekeering. Wat evenwel *straf* is uit het oogpunt van de zonde, dat is voor den bekeerde nauwelijks meer straf te noemen. Ook de bekeerde zelf vat het niet als *straf* op, al erkent hij den samenhang van zijn lijden met zijnen vroegeren toestand, waarvan al de verkeerdheid juist in dit lijden uitkomt. „Kan," zegt Kant hierover met recht, „kan de bekeerde zich aan de eene zijde „gerechtvaardigd achten, en tegelijk aan den anderen kant het „lijden, dat hem treft op den weg der toenemende volmaking, op„vatten als straf, wat in zich sluiten zou, dat hij ook nu nog „strafbaar is, of eene Gode mishagende gezindheid heeft? Ja, maar „slechts in de hoedanigheid van den mensch, dien hij gedurig „meer uitdoet. Wat hij in de hoedanigheid van den ouden mensch „als straf had verdiend — en dat zijn al de rampen, al het lij-

[1]) Verg. *De beteekenis van Jezus' dood* enz. in de *Godg. Bijdr.* van 1866 bl. 319: „Als een misdadiger, van zijne misdaad overtuigd, de hem opgelegde straf „ondergaat, dan blijft hij even misdadig als hij was. Maar heeft hij, door zijn „geweten gedrongen, zich uit eigen beweging in de handen zijn rechters ge„steld, en is hij, in het besef van zijne schuld, volkomen gewillig, om de ver„diende straf te dragen, dan geeft deze daad, als zijnde een feitelijk zich negatief „stellen tegenover zijn eigen verleden, hem eene zekere mate van verzoening „met zich zelven."

„den des levens — dat neemt hij in de hoedanigheid van den „nieuwen mensch, alleen ter wille van het goede, met vreugde „op zich. Bijgevolg wordt dit lijden hem niet als straf toegere- „kend, voor zoover als hij de nieuwe mensch is. Maar de uit- „drukking bedoelt ook slechts dit: Alle rampen en alle lijden, „die hem treffen, — wél te verstaan, al dat lijden, hetwelk de oude „mensch zich als straf zou hebben moeten toerekenen, en het- „welk hij zich ook in zoover als straf toerekent, als hij den „ouden mensch afsterft, — neemt hij in de hoedanigheid van den „nieuwen mensch gewillig op zich, als zoovele middelen tot be- „proeving en tot oefening van zijne gezindheid ten goede."

Aangezien nu die afboeting van de zonde, die hare inwendige ellende wegnemen kan, door den bekeerde zelven moet geschieden, en zij onmogelijk door iemand anders in zijne plaats geschieden kan: zoo is het de vraag, welke beteekenis aan het lijden en sterven van Jezus in dezen samenhang kan toekomen?

Slechts in tweederlei zin kan aan een historisch feit eene blijvende beteekenis toekomen; het kan namelijk zoodanige beteekenis hebben 1°. ten gevolge van zijn *repraesentatief karakter*, maar ook 2°. ten gevolge van de *feitelijke verandering, die het in historische toestanden gebracht heeft.* Bij martelaren voor het ware, schoone en goede staat doorgaans het repraesentatieve karakter op den voorgrond, al komt bij sommigen hunner ook de invloed in aanmerking, dien zij op de geschiedenis hebben geoefend. Het eene zoowel als het andere geldt in de hoogste mate van Jezus; daarom komt aan Jezus' dood voor 't minst eene drievoudige beteekenis voor onze verzoening met ons zelven toe:

I. De dood van Jezus heeft de strekking, om ons tot klare bewustheid te brengen van die waarheden, welker juiste kennis de onmisbare voorwaarde is, om tot verzoening met ons zelven te kunnen komen.

II. De dood van Jezus steunt ons krachtig bij ons streven om dat lijden, waardoor wij onze zonden afboeten, op de rechte wijze te dragen. En

III. De dood van Jezus verlost ons voor een goed deel van de smartelijke gevolgen, die de zonde anders voor ons hebben zou, als wij met ons zondig verleden willen breken.

I. De geschiedenis zelve getuigt, dat het feit van den martel-

dood van Jezus zijne volgelingen tot eene zoo klare bewustheid en tot een zoo diep besef van de volstrekte tegenstelling van licht en duisternis, van geest en vleesch, van God en wereld (in den zedelijken zin) gebracht heeft, als evenmin in Israël vóór dit feit, als ergens buiten den kring der gemeente gevonden wordt — eene bewustheid, die zich uitspreekt in het aan Jezus in den mond gelegde woord: „Moest de Christus niet deze dingen lij- „den, en alzoo in zijne heerlijkheid ingaan?" [1]) of ook in dat van Paulus en Barnabas, „dat wij door vele verdrukkingen moe- „ten ingaan in het koninkrijk Gods [2])." Het kruis van Jezus is de aanschouwelijke prediking en verzegeling van zijne leer omtrent de volstrekte noodzakelijkheid van zelfverloochening, kruisiging des vleesches, het verliezen van zijne ziel of van zijn leven, het dragen van het kruis, enz. [3]); het predikt aan zijne gemeente op indrukwekkende wijze de groote waarheid, dat aan het dooden van de macht der zonde *in ons zelven* en het zich losrukken uit den samenhang met de zonde *in de wereld buiten ons* onafscheidelijk lijden, vaak zeer zwaar lijden, verbonden is, een lijden, hetwelk alzoo zijnen grond vindt in het vleeschelijke en wereldsche bestaan van onszelven vóór onze bekeering. Is nu een helder inzicht in de groote waarheid, dat alleen de kruisweg ten hemel leidt, of dat zelfvernedering de ware weg tot verhooging, levensverlies die tot levensgewin is, de eerste en onmisbare voorwaarde, om tot wezenlijke en blijvende verzoening met ons zelven te komen, dan is het duidelijk, hoeveel wij te danken hebben aan dat feit, waarin deze waarheid op zoo indrukwekkende en aanschouwelijke wijze gepredikt, en waardoor, meer dan door iets anders, het mysterie der smart geopenbaard wordt [4]). Wij beweren natuurlijk niet, in tegen-

---

[1]) *Luk.* 24: 26.

[2]) *Hand.* 14: 22.

[3]) *Matth.* 10: 37—39. 16: 24—26. *Mark.* 8: 34—37. *Luk.* 9: 23—25. 14: 26, 27, 33. 17: 33. *Joh.* 12: 25.

[4]) „Eéne zaak," zoo schreef ik elders, „éene zaak leert de geschiedenis zelve, „nml. dat het niet alleen de afgetrokken leerstellige begrippen, noch ook de „schoonste zedespreuken geweest zijn, maar dat het vooral de aanschouwelijke „verkondiging van Jezus in Gethsémane, Jezus met de doornenkroon, Jezus „aan het kruis, geweest is, die de meeste zielen voor zijn evangelie heeft ge- „wonnen. Waaraan dankt de prediking van kruis en doornenkroon dit haar „wondervol vermogen? Vindt deze vraag hare volledige beantwoording, als wij „alleen gewagen van de bewonderenswaardige geloofskracht van den kruislijder?

spraak met hetgeen wij vroeger uitdrukkelijk hebben verklaard, dat de bewustheid van deze waarheden en van hare beteekenis niet bij ons zou hebben kunnen ontstaan zonder het feit van Jezus' dood — eene dergelijke noodwendigheid kan nooit eenig concreet feit bezitten; — maar wel maken wij hierop opmerkzaam, dat nergens buiten de Christelijke wereld zulk een klaar besef van de noodzakelijkheid des lijdens (in den zoo even genoemden samenhang) gevonden wordt, gelijk dan ook nergens elders de eisch gesteld wordt van zulk eene principiëele bekeering, van een algeheel afleggen van den ouden mensch en een algeheel verloochenen van de wereld en het vleesch of van alle begeerlijkheden en lusten der zinnelijkheid. Het is daarom niet zonder gewichtige reden, dat juist het teeken des kruises het symbool van de christelijke godsdienst is geworden. Alleen „per „poenitentiam Christo assimilamur," zegt de *Catechismus Romanus* (Lib. II. Cap. 5. Quaest. 64).

Tegen deze voorstelling schijnt zich evenwel ééne zeer gewichtige bedenking te verheffen. Hoe kan het lijden en sterven van Jezus eene aanschouwelijke prediking zijn van de groote waarheid, dat de wezenlijke verzoening met ons zelven of de ware bekeering, waaruit deze verzoening terstond voortvloeit, bij ons niet tot stand kan komen, indien wij niet gewillig het lijden verduren of op ons nemen, hetwelk aan het afleggen van den ouden mensch met zijne begeerlijkheden verbonden is? Er kan immers bij Jezus zelven geen sprake zijn van de tegenstelling van den ouden en den nieuwen mensch, en derhalve ook niet van bekeering of van het lijden, dat aan de aflegging van den ouden mensch verbonden is! Ik wil deze bedenking niet wegnemen door de opmerking, dat op het moderne standpunt deze considerans wegvalt, aangezien wij in Jezus niets anders kunnen en mogen zien dan een wezen van gelijke bewe-

---

„of van de volle verzekerdheid der hoop en de volmaakte liefde, die het kruis „ons in Jezus doet aanschouwen? of als wij den Christus aan het kruis de „zichtbare prediking van het ontfermend vaderhart Gods jegens den boetvaardige „noemen? Dat zijn echter groote dingen! Toch ligt, naar ik meen, de wonder„volle kracht der lijdensprediking evenzeer en misschien zelfs wel het meest „hierin, dat het kruis van Jezus ook is de *verheerlijking van de menschelijke „smart*..... Wat toch is het mysterie der christelijke vroomheid? 't Is het „mysterie der menschelijke smart!..... Nu Jezus zelf de man der smarten is „geworden, nu komt zijn lijden tot de lijdenden als de aanschouwelijke prediking „van het woord: Zalig de treurenden!"

ging als wij, ook in zedelijken zin aan ons gelijk, zij het dan ook een der voortreffelijksten onzer. „Het wijsgeerige begrip van „volstrekte zondeloosheid of zedelijke volmaaktheid wordt eene „ongerijmdheid, als men het toepast op historische personen," [1]) ook Jezus niet uitgezonderd. Deze vóór meer dan elf jaren door mij uitgesproken overtuiging is nog altijd de mijne gebleven, en met volle instemming herhaal ik het toen geschrevene, „dat ook „Jezus in zijne godsdienstige ontwikkeling eene periode door-„leefd heeft, waarin hij zelf behoorde tot die armen van geest, „die treurenden, vermoeiden en belasten, die later vooral de „voorwerpen zijner werkzaamheid waren;" — en dat „de aard „en de energie van zijne verlossende werkzaamheid terugwijst „op het feit, dat hij zelf die geestelijke nooden, waaruit hij an-„deren wilde verlossen, bij ervaring kende en daarvan volkomene „verlossing had gevonden;" — dat ook Jezus „zelf de volko-„mene genezing gevonden had van al die geestelijke krankhe-„den, van welke hij anderen wilde genezen." Hoe waar dit zijn moge, de lijdensdood van Jezus hangt toch in geen geval samen met misslagen, door Jezus zelven begaan, en kan derhalve voor hem ook niet wel de beteekenis van eene persoonlijke afboeting daarvan gehad hebben. Men komt tot de ware oplossing van de genoemde bedenking, als men zich herinnert, dat de schuld, die op eenig menschelijk individu rust, altijd een *twee-ledig* karakter draagt. Voor het *eene* gedeelte toch is zij, of althans kan zij zijn, louter *individuëel persoonlijke* schuld; maar voor een *ander* gedeelte is zij altijd *solidaire* of *gemeenschappelijke* schuld van de gemeenschap, waartoe de schuldige behoort, en derhalve van ieder individu die tot deze gemeenschap behoort. Dat toch de *gemeenschappelijke* schuld wezenlijk ook eene *persoonlijke* schuld is, die ieder individu zich toerekenen moet, dit wordt door ons te levendiger gevoeld en te uitdrukkelijker erkend, naarmate wij zelven hooger staan en ons dien ten gevolge klaarder bewust zijn van onze organische eenheid, ook in zedelijk opzicht, met het volk, waartoe wij behooren, en ten slotte zelfs met de geheele menschenwereld. Er is niemand, die zich niet verblijdt in den roem zijner vaderen, alsof deze tevens een zekere roem ware voor hem zelven; evenzoo ook is hunne schande onze

---

[1]) *De ontwikkeling van de zedelijke idee in de geschiedenis*, enz. Amst. 1862. blz. 217.

[2]) A. w., bl. 285 vg.

schande. Het laat zich uit de geschiedenis aantoonen, dat de edelsten en zedelijk reinsten en besten zich altijd de zonde van hun volk het meest toerekenden en zich daarover het diepst verootmoedigden, ook al kon hun geweten hen persoonlijk van deelgenootschap aan deze zonden volkomen vrijspreken [1]). En inderdaad rusten de zonden van het volk als een schuld op ieder individu, die tot dit volk behoort, zoolang als hij zich niet beslist en openlijk losrukt uit den zedelijken samenhang met zijn volk, en ten slotte uit dien met de geheele menschenwereld. Maar zulk een zich losrukken van de menschenwereld zelf zou eene nog grootere schuld op hem laden, gesteld zelfs dat het hem zedelijk niet onmogelijk ware, dit te doen; want zij, die zedelijk het hoogst staan, hebben hunne medemenschen met al hunne gebreken het meest lief.

Tot de zoodanigen behoorde Jezus. Hun blijft niets anders over, dat het energieke streven, om den treurigen toestand der zonde van hun volk of van de menschenwereld weg te nemen en de kwalen der maatschappij te genezen. Dit is evenwel alleen mogelijk onder voorwaarde, dat de menschheid breke met haar zondig verleden, om zich als 't ware op nieuw te construëeren of zich geheel te reorganiseeren. Het bedoelde streven is derhalve uit zijnen aard gericht tegen alle belangen, die samengeweven zijn met den zondigen toestand der geheele maatschappelijke organisatie. Behoeft het wel opgemerkt te worden, dat zulk een streven voor hen, die er zich aan wijden, altijd eene hooge mate van zielelijden met zich sleept, maar meestal ook eene hooge mate van zinnelijk lijden, met name van dat zinnelijke lijden, dat veroorzaakt wordt door den tegenstand, dien de zondige maatschappij tegenover dat streven stelt, een lijden, dat altijd bestaat in smaadheid, vervolging en verdrukking, en dat zelfs op den marteldood uitloopen kan? Op deze wijze kan zelfs de volmaakte mensch de schuld der zonde dragen, die als lid van het volk of van de gemeenschap, waartoe hij behoort, op hem rust, en die inderdaad zijne eigene schuld is..

II. Gelijk het kruis van Jezus ons predikt, dat het gewillig verduren van lijden noodzakelijk is, om de zonde af te boeten en te overwinnen, zoo steunt het ons ook krachtig bij ons stre-

---

[1]) *Dan.* 9: 4. vgg. *Ezra* 9: 6 vgg. *Nehem.* 1: 6 vgg.

ven, om dit lijden op de rechte wijze te dragen, en zoo werkt het mede tot onze heiliging. Natuurlijk denken wij er niet aan om te beweren, dat de dood van Jezus voor dit doel volstrekt onontbeerlijk geweest zou zijn. Bij repraesentatieve feiten kan van volstekte noodzakelijkheid geen sprake zijn, omdat immers de gedachte of het beginsel, dat zij vertegenwoordigen, niet met deze feiten kan staan of vallen. Kant beweert, dat het besef van onzen verheven zedelijken aanleg ons in staat stelt om al die offers te brengen, die de plicht ons oplegt of van ons vordert. „Er is," zegt hij, „in onze ziel één ding, dat wij slechts „op de rechte wijze behoeven gade te slaan, om het zonder op-„houden met de hoogste bewondering aan te staren, en waarvan „de bewondering, als zij de ware is, zielverheffend werkt, name-„lijk onze oorspronkelijke zedelijke aanleg, Wat, zoo kan men „zichzelven vragen, is datgene in ons, door hetwelk wij, in het „het gevoel van eenen oorspronkelijken aanleg, ons boven al die „vele behoeften, door welke wij voortdurend van de natuur „afhangen, zoo ver weten te verheffen, dat wij ze allen te zamen „voor niets rekenen? ja, dat wij ons zelven des levens onwaardig „keuren, wanneer wij de bevrediging van deze behoeften, die „toch alleen het leven wenschenswaardig kan maken, zoo naja-„gen, dat wij in tegenspraak handelen met eene wet onzer rede, „die ons machtig gebiedt, zonder ons iets te beloven, of ons met „iets te bedreigen? Ieder mensch, ook hij, die slechts met zeer „gewone gaven toegerust is, moet, als hij kennis verkregen heeft „van de heiligheid, die aan de idee van den plicht toekomt, het ge-„wicht van deze vraag gevoelen, ook al verheft hij zich niet tot „die hoogte, dat hij onderzoek doet naar het begrip der vrij-„heid, dat uit deze wet onmiddellijk volgt. En zelfs het onbe-„grijpelijke van dezen aanleg, die op eene goddelijke afkomst „wijst, moet het gemoed van geestdrift doen ontgloeien en ons „kracht geven om die opofferingen te brengen, die de achting „voor den plicht oplegt." Inderdaad, het levendig besef van onze goddelijke natuur, die dat van de oneindige waarde van het geestelijke of zedelijke leven in zich sluit, is de groote kracht, die ons in staat stelt tot den ernstigen strijd des levens, gelijk Paulus leert, bijv. *Rom.* 7 en 8; maar eerst dan is het zulk eene kracht, als het de gestalte aanneemt van geloof aan onze eeuwige bestemming, en dit geloof kan slechts tot de vereischte vastheid komen, als het tot geloof van velen, tot eene objectieve macht in

de zedelijke wereld is geworden, gelijk wij vroeger reeds hebben opgemerkt. Daartoe nu heeft de dood van Jezus krachtig medegewerkt; want nooit had Jezus krachtiger en indrukwekkender kunnen uitspreken, wat zijne innigste overtuiging was, dat namelijk het ware leven door den dood niet vernietigd worden kan, dat integendeel levensopoffering ter wille van het goede het ware levensgewin is. Daardoor alzoo, dat Jezus het kruis verdragen en de schande veracht heeft, is hij de *ἀρχηγὸς τῆς σωτηρίας* geworden [1]). De rijkdom en heerlijkheid van het geestelijke leven, die Jezus, vooral ook door zijn lijden en sterven, aan zijne discipelen geopenbaard heeft, maakten het hun volstrekt onmogelijk, om in ernst aan te nemen, dat zijn smadelijke dood het einde van zijn heerlijk leven zou zijn; zij brachten hen veeleer, gelijk de geschiedenis getuigt, tot de gewisse overtuiging omtrent de verheerlijking van hunnen Meester in den hemel.

III. Door de feitelijke verandering, die de dood van Jezus in de historische toestanden gebracht heeft, heeft dit feit ons, althans voor een goed deel, verlost van de smartelijke gevolgen, die de zonde uit haren aard juist dan voor ons heeft, als wij in ernst willen breken met ons zondig verleden.

Zulk eene ware bekeering, die ons innerlijk of *κατὰ συνείδησιν* verlost, ook van het smartelijk schuldbesef, is alleen daar, waar de bekeerde in allen ernst bereidwillig is, om al dat lijden en die smarten te dragen, die juist na en ten gevolge van de bekeering uit het vroegere leven voortvloeien. Maar dat is veel gemakkelijker gezegd, en zelfs oprecht en eerlijk voorgenomen, dan gedaan! Er is een ongewone beslistheid en kracht van wil noodig, om in deze bereidwilligheid te volharden, wanneer dat lijden en die smarten, die somtijds de teederste snaren van ons gevoelsleven in pijnlijke beweging brengen, in de werkelijkheid op ons aandringen. Hooge mate van bewondering en eerbied komt reeds toe aan den man, van wien Horatius (Carm. III. 3) zegt:

Justum et tenacem propositi virum
Non civium ardor prava jubentium,
Non vultus instantis tyranni
Mente quatit solida, neque Auster,

---

[1]) *Hebr.* 2: 10 vgg.

Dux inquieti turbidus Adriae,
Nec fulminantis magna Jovis manus.
Si fractus illabatur orbis,
Impavidum ferient ruinae.

Maar deze moed en volharding zijn nog niet te vergelijken met de geestkracht, die ons noodig is, als wij willen breken met ons verleden, met dat alles, waaraan al de draden van ons bestaan en ons leven, ook de teederste aandoeningen onzer harten, ons vastgeketend houden. „Indien iemand tot mij komt," zegt Jezus bij Lukas (14: 26 vgg.), „en niet haat zijnen vader „en moeder en vrouw en kinderen en broeders en zusters, ja ook „zijn eigen leven, die kan mijn discipel niet zijn..... Ieder uwer, „die niet alles verlaat, wat hij bezit, kan mijn discipel niet zijn." Zoo wordt het in „den zegen van Mozes, den man Gods" in de Levieten zeer geprezen, dat zij zich door geene uitwendige belangen, ook niet door de teederste levensbetrekkingen, lieten aftrekken van hun heilig beroep, waaraan zij integendeel onverdeeld zich wijdden, en hetwelk hun meer ter harte ging, dan vader en moeder, broeders en zonen, dan de vrouw van hunnen schoot, of de vriend, die als hunne ziel is [1]). Niemand kan in allen ernst breken met zijn zondig verleden, of dit zondig verleden plaatst zich als eene vijandige macht dreigend tegenover hem, en zoo wordt de trouw aan zijne nieuwe beginselen bij hem op proeven gesteld, die voor gewone krachten inderdaad veel te zwaar zijn [2]). Martelaars voor hunne beginselen — wèl te verstaan, als wij afzien van die dwepers, die geloofden, dat zij hun bloed voor eeuwige paradijsvreugde in ruil gaven, en ook hen niet mederekenen, wier martelaarsmoed steun vond in die fierheid, waarin een goed stuk „wereld" schuilt — men vindt er misschien nauwelijks één in eene eeuw; zulke martelaars, bedoel ik, als waarvan Plato in zijnen *Staat* (II. 5 p. 361, 362) gewaagt, die hoewel wezenlijk volkomen rechtvaardig, maar in de algemeene schatting met den schijn der slechtheid beladen, door de menschen gegeeseld, gefolterd, gebonden werden, wien de oogen werden uitgebrand, om na al deze mishandelingen aan het kruis te worden genageld.

---

[1]) *Deut.* 33: 9. 13: 6 vgg.

[2]) Uitvoeriger heb ik de macht der wereld, die zich tegen den bekeerde aankant, geteekend in *De beteekenis van Jezus' dood*, enz. in de *Godgel. Bijdrag.* van 1866. bl. 321 vgg.

Dit toch staat hun te wachten, als de vijandige macht, die zich tegenover hen stelt, het godsdienstig en sociëel organisme zelf is, tot hetwelk ook zij zelven tot dusver behoorden, met hetwelk zij samengeweven zijn met al de draden van hunne uitwendige belangen en van hun gevoelend wezen. Hij, die dezen samenhang poogt te verbreken, dat is, die niet alleen zelf voor zijn eigen persoon zich daaruit losrukt, maar ook als bestrijder van deze godsdienstige (kerkelijke) en sociëele orde optreedt, en haar omver zoekt te werpen, hij maakt zich de geheele wereld tot vijand, omdat allen in en door dit zijn pogen hunne belangen bedreigd achten, en het kan niet uitblijven, of allen zinnen nu ook op zijn verderf. Inderdaad, wie onder zulke omstandigheden niet alleen zelf zich onbesmet wil bewaren van de wereld, tot welke ook hij zelf weleer behoorde, maar ook arbeiden, om haar (de wereld) zelve van gedaante te doen veranderen, hij moet ieder oogenblik bereidwillig zijn en zich sterk gevoelen, om al die wenschen en neigingen, die op zijn zinnelijk levensgeluk betrekking hebben, ten offer te brengen [1]).

Het springt in het oog, dat er voor dit doel zulke offers, die voor gewone menschelijke krachten veel te zwaar zijn, niet meer worden geëischt, zoodra als er nevens de macht der zondige wereld, die zich tegenover den bekeerde stelt, eene andere, even groote macht bestaat, bij welke de bekeerde steun zoeken en vinden kan. Zulk eene macht nu is inderdaad de gemeente, die Jezus gesticht heeft, *ἣν περιεποιήσατο διὰ τοῦ αἵματος τοῦ ἰδίου* [2]); want, dat de stichting der gemeente innig samenhangt met den marteldood dien Jezus voor zijne beginselen gestorven is, hebben

---

[1]) Verg. Jul. Müller. *Die christl. Lehre von der Sünde.* Bresl., 1844. II. S. 359: „Wen hätte eine einigermassen aufmerksame Betrachtung der Geschichte „aller Zeiten, auch der neuesten, nicht gelehrt, dass jede wahrhaft grosse Idee, „jedes heiliges Streben sich auf die entschiedne Abneigung und den plumpen „Widerstand der grossen Menge gefasst machen oder, wenn es dieselbe ergreifen „soll, sich gefallen lassen muss, von ihr schmählich gemissdeutet und entwürdiget „zu werden? Das ist der tragische Charakter der Geschichte, den auch die Natur „abspiegelt, dass alles wahrhaft Schöne und Herrliche nur für vorüberfliegende „Momente da ist, während das Hässliche und Gemeine die zäheste Existenz „hat. Darum muss, wer sich unbefleckt von dem Schmuz der Lüge und des „niedern Treibens in dieser Welt erhalten will, jeden Augenblick bereit sein „mit allen seinen Wünschen, Zwecken, Hoffnungen in der Sphäre des irdischen „Lebens zu brechen, sich selbst Preis zu geben.” u. s. w.

[2]) *Hand.* 20: 28.

wij reeds vroeger in het licht gesteld. Wel beantwoordt de werkelijk bestaande gemeente nog zeer weinig aan hetgeen zij behoort te wezen; maar bij haar zijn toch de beginselen van deugd en godsvrucht in eere; hoe meer zij zich uitgebreid heeft, te meer overwegenden invloed heeft zij ook geoefend op de openbare meening, zoodat thans de openlijke tegenstand, voor zoover als de tegenwoordige wereld dien nog aan de beginselen van deugd en godsvrucht biedt, niet zeer veel meer te beteekenen heeft [1]). Maar zulk eene gemeente kon in het geheel niet ontstaan, zonder eene zoo geweldige omwenteling in de bestaande orde van dingen te veroorzaken, als die de Jezus der synoptische Evangeliën voorspelde, toen hij zeide, dat „de broeder zijnen broeder zou „overleveren tot den dood, en de vader het kind. en dat de „kinderen tegen de ouders zouden opstaan en hen dooden," en dat „zijne volgelingen door allen gehaat zouden worden;" — „dat „hij gekomen was, niet om vrede te brengen, maar het zwaard, „om den mensch tweedrachtig te maken tegen zijnen vader, en „de dochter tegen hare moeder, en de schoondochter tegen hare „schoonmoeder, zoodat 's menschen eigene huisgenooten zijne „vijanden zouden zijn." [2]) De eerste of oudste leden, en vooral de vroegste voorgangers der gemeente hebben bijgevolg al dat lijden moeten verduren, dat aan zulk eene radikale zedelijke hervorming onafscheidelijk verbonden is; en in de eerste en voornaamste plaats is dat lijden aangeloopen op den Stichter der gemeente, als het vertegenwoordigend Hoofd van de zijnen.

Jezus toch heeft den haat van de Joodsche hiërarchie niet eigenlijk op zich geladen door zijne eigene, persoonlijke, reine godsvrucht, maar wel omdat zijn arbeid de bepaalde strekking had, om eenen steeds ruimeren kring van discipelen rondom zich

---

[1]) *De beteekenis van Jezus' dood* enz. in de *Godg. Bijdr.* van 1866, bl, 323: „Immers, als er tegenover het organisme der boosheid in de wereld een andere, „betrekkelijk afgesloten kring bestaat, in welken de betere beginselen regeeren, „dan wordt men, uittredende uit het verband met de boosheid, die in de wereld „heerscht, in dien kring opgenomen. en dan draagt men niet meer persoonlijk, „maar alleen in en met dien kring de smaadheid en den tegenstand der wereld, „die eensdeels tegenover zulk eenen op zich zelf reeds veel onvermogender is „dan tegenover den afzonderlijken mensch, en welk anderdeels in en met zulk „een kring zich naar dezelfde mate gemakkelijker laat dragen, als deze kring „meer eene eigene wereld vormt."

[2]) *Matth.* 10: 21 vg., 34—36. *Mark.* 13: 12 vg. *Luk.* 12: 51—53. 21: 16 vg.

te verzamelen, d. i. om het bestaande Jodendom ten slotte omver te werpen. Dit en dit alleen was de oorzaak, waarom zij „den „Herder wilden slaan", ten einde zoo „de schapen der kudde te „verstrooien." Alleen het eerste gelukte hun; maar hij, wien zij sloegen en doodden, was een te groot Profeet, dan dat uitwendig geweld in staat geweest zou zijn, om het werk zijns geestes te vernietigen; juist het tegenovergestelde was het geval; de marteldood van Jezus werd het vruchtbare zaad van zijne gemeente en bracht haar tot een eigen en krachtvol bestaan.

In dezen zin nu hebben de oudste Christenen, die hun leven stelden voor de goede zaak, en natuurlijk in de eerste plaats Jezus zelf, door hun lijden en sterven onze zonden gedragen en ons voor een deel van hare smartelijke gevolgen verlost. Ik zeg de oudste Christenen; want in dit stuk staat Jezus niet alleen of op zich zelven; ieder mensch, die voor een goed beginsel sterft draagt daardoor iets bij tot de zegepraal van het goede, en sterft alzoo tot heil van ons overigen; want zijn dood maakt voor ons den strijd voor dat goede beginsel gemakkelijker. Wel was het lijden en sterven van Jezus het beslissend keerpunt, terwijl dat der overigen daarvan slechts de voortzetting was; wel is bij gevolg het lijden van deze laatsten slechts zeer van verre met dat van Jezus te vergelijken; maar toch kon de Paulus van den brief aan de *Colossensen* met recht zijn eigen lijden een lijden voor de gemeente noemen, eene aanvulling van hetgeen er nog aan het lijden van Christus ontbrak [1]). In en door dit lijden nu hebben Jezus en zijne vroegste volgelingen wel niet rechtstreeks voor de zonden van ons, later levenden, geboet, dan nog veeleer, gelijk het heet, voor die der vóór en tegelijk met hen levenden, *εἰς ἀπολύτρωσιν τῶν ἐπὶ τῇ πρώτῃ διαθήκῃ παραβάσεων* [2]); maar *middelijkerwijs* toch ook voor onze zonden, in zoover namelijk, als de veranderde toestand van de zedelijke en godsdienstige wereld, die daarvan het gevolg geweest is, ook nu nog ons ten goede komt.

Maken wij nu de slotsom op.

Al het magische en mystische, al het geheimzinnige, dat de vroegere dogmatiek in den dood van Jezus zag, het behoort tot eene wereldbeschouwing, waaraan wij, modernen, ontwassen zijn, en waarin wij ons volslagen vreemdelingen gevoelen.

---

[1]) *Col.* 1: 24.

[2]) *Heb.* 9: 15.

Feiten hebben de hoogste beteekenis voor den tijd, waarin zij plaats grijpen, en zelfs wereldhistorische feiten verliezen in menig opzicht altijd veel van hunne onmiddellijke waarde voor later levenden. Volgens deze algemeene wet der historie moet het geloof aan het kruis van Jezus voor de oudste gemeenten eene veel hoogere waarde gehad hebben dan voor ons. En zoo is het ook; de troost en kracht, die men putte uit het zien op den verheven lijder van Golgotha, toen men zelf nog leefde in de dagen der verdrukking, waren veel grooter, dan nu er van vervolging om des geloofs wil geene sprake meer is. Dit leert het Nieuwe Testament zelf, als het den dood van Jezus en het lijden om des geloofs wil van zijne oudste volgelingen in parallelisme plaatst.

Het Christendom staat of valt niet met de waarheid van eenig historisch feit; daarom kan het ook voor het Christendom onmogelijk iets essentiëels zijn, welke waarde men toekent aan den dood van zijnen Stichter. Wel hangt het christelijke leven der gemeente in onzen tijd historisch met dat der gemeente van vroegere perioden en zoo ten laatste ook met den kruisdood van Jezus en het lijden en sterven om des geloofs wil van zijne oudste volgelingen samen; wel kan men het verleden der christelijke gemeente, waarmede hare geestelijke levenskracht samenhangt, niet losrukken van het leven en sterven van haren Stichter; maar toch, volstrekt afhankelijk van dit feit kan 's menschen geestelijk leven onmogelijk zijn, gelijk er ook geen enkel moment in ons geestelijk leven is, waarbij men des noods de voorstelling van den Gekruisigde niet zou kunnen ontberen. Dat er bijvoorbeeld, gelijk men somtijds beweert (men denke aan de piëtistische vroomheid: „Dàt heb ik voor u gedaan: wat doet gij voor mij?"), dat er uit het geloof aan Jezus' dood bijzondere plichten tot heiligmaking zouden voortvloeien, dat is eene voorstelling, die voor de populaire prediking wellicht niet van belang ontbloot is, maar die toch, gestreng genomen, geene aanspraak kan maken op juistheid. Onverschillig, hoe men denke over de beteekenis van Jezus' dood, ja, of hij al of niet gestorven is, de verplichting tot al het heilige en goede is altijd even onvoorwaardelijk. Bijzondere feiten kunnen nooit eene hoogere beteekenis hebben, dan die van voorbeelden, van repraesentatieve feiten, die ons onze verplichtingen levendiger doen gevoelen.

Het kruis van Jezus is niet alleen in zijnen tijd het keerpunt geworden van de godsdienstige wereldgeschiedenis, maar blijft

ook voortdurend een schoon en welsprekend symbool van de verhevenste waarheden, die het predikt. Het kruis van Jezus prediken, dat is, het doodvonnis uitspreken over alle gebondenheid van het geweten onder uitwendig gezag, onder het gezag van priesters en geestelijken, van kerk en gemeente, van doode letters en inzettingen en overleveringen; de prediking des kruises toch is de veroordeeling van alle priesterheiligheid, leerheiligheid, werkheiligheid. Jezus, stervende aan het kruis, zietdaar wel de meest aanschouwelijke en indrukwekkende openbaring van de kracht des geloofs in God, en van het daaruit voortvloeiende besef van de oneindige waarde van een Gode gewijd leven, als hetwelk in zich zelf eeuwig leven is. Zoo predikt het kruis ons niet alleen al den heiligen ernst van het leven, maar verzoent het ons ook met zijnen vaak bangen, smartvollen strijd. Zoo verlost het ons niet alleen van alle slaafsche dienstbaarheid onder de macht van de zinnelijkheid, door ons van de vrees voor den dood te bevrijden, maar leert het ons ook geduldig en standvastig al die smarten verduren, die onafscheidelijk verbonden zijn aan den arbeid der oprechte bekeering en ernstig gemeende heiligmaking. Laat het waar zijn, gelijk inderdaad het geval is, dat geene enkele evangelische waarheid staat of valt met het geloof aan het kruis en aan de beteekenis, die daaraan toekomt, omdat de waarheid eenen voldoenden grondslag vindt in de behoeften, inspraken en ervaringen van het religieuse gemoed, het is niet minder waar, dat het Christendom wel staat of valt met die beginselen, waarvan het kruis getuigenis geeft; en dit, dat deze beginselen in het kruis als tot een aanschouwelijk feit zijn geworden, is voor de gemeente van het grootste gewicht, te meer nog, omdat zij aan dit feit haar ontstaan, als zelfstandige gemeente, te danken heeft. Ook bij zuiver historische opvatting, en zonder inmenging van iets ter wereld wat magisch of mystisch is, is en blijft het kruis de slotsom van het evangelie.

S. Hoekstra Bz.

BOEKBEOORDEELING.

A CRITICAL EXAMINATION OF THE LIFE AND TEACHINGS OF MOHAMMED, *by Syed Ameer Ali, Moulvi, M. A. LL. B.* of the Inner Temple, Barrister-at-Law, *Member of the Royal Asiatic Society. Member of the Council of the East India Association, etc. London, Williams and Norgate,* 1873.

Het geschrift van Ameer Ali is eene poging om in het Christelijk Europa sympathie te wekken voor den Gezant Gods en zijne voortreffelijke leer. En deze poging zou kans van slagen hebben — want het boek is met warmte en niet zonder talent geschreven, — indien de geschiedenis van Mohammed, zooals hij die verhaalt, en zijne beschrijving van den Islâm en zijne belijders, de vrucht was van een werkelijk kritisch onderzoek. Maar op dezen titel heeft zijn werk zeer weinig recht. De schrijver heeft doorgaans slechts den regel aller apologeten gevolgd: aannemen wat met zijne meeningen en voorstellingen strookt, verwerpen wat daarmede in tegenspraak komt.

Orthodox is Ameer Ali geenszins. Hij is vrijdenker, voorzoover een Moslem dit kan zijn, en dweept met de regeering van al-Mamoen en zijne twee naaste opvolgers, toen de vrijzinnige beginselen voor een tijd zegevierden. Van het harde, uitsluitende, grofzinnelijke van den Islâm naar de orthodoxe opvatting heeft hij een afschuw, maar beweert ook dat dit alles buiten het wezen van Mohammed's godsdienst ligt, die juist omgekeerd het toppunt is van ware humaniteit, van vrijheid en verhevenheid. Met andere woorden, Ameer Ali heeft zich een ideaal gevormd van een mensch en noemt dien Mohammed, van eenen godsdienst en noemt dien Islâm. Het werk van Jezus, evenals dat van alle propheten en wijzen, was onvoltooid gebleven. Voor Mohammed was het weggelegd zijne zending en die zijner voorgangers te volbrengen (p. 150 en 185). Wat elke andere godsdienstleer tevergeefs beproefd had te vereenigen, heeft de Islâm onscheidbaar verbonden: een verheven idealisme met de eenvoudigste beoefenbaar-

heid (p. 190); in Mohammed's godsdienst zijn al de groote beginselen vervlochten, die sedert de schepping de menschenwereld hebben geleid (p. 189); daarom is deze boven elken anderen godsdienst geschikt voor alle tijden en volken, en waardig de hoogste ontwikkeling te heeten van den geheelen godsdienstigen aanleg des menschen (p. 187). De prediking van den Islâm was de regeeringsaanvang voor vrijheid van verstand en geweten. De eerste verkondigers dezer beginselen in Europa stonden onder Mohammedaanschen invloed. De vrijere beschouwingen op theologisch terrein van Abelard waren de weerschijn van het licht door Averroës ontstoken (p. 339). — NB. Abelard's meeningen werden in 1121 te Soissons voor kettersch verklaard, 5 jaar voor de geboorte van Averroës. Toen in 1140 Abelard's leer door den paus verdoemd werd, was Averroës 14 jaar oud. Maar over zulke kleinigheden stapt onze Oostersche wijsgeer gemakkelijk heen. — Verder, de bewegingen der Albigenzen, der Wicklifiten, en zelfs der Welfen (*sic* p. 540), vertegenwoordigen bij uitnemendheid de Islâmitische denkbeelden, alleen in een Duitsch kleed. Kan er zelfs iemand aan twijfelen, of Luther, in weerwil van zijne ruwe uitdrukkingen tegenover Mohammed, den invloed des Korân's diep had gevoeld? Van Melanchton en de overige Duitsche hervormers staat het vast, dat zij de leer van Mohammed vlijtig bestudeerd hebben. Dit alles leidt Ameer Ali tot deze merkwaardige stelling: „Drie groote rampen hebben de menschenwereld getroffen, drie groote tegenspoeden, die den vooruitgang der wereld feitelijk hebben vertraagd en den uurwijzer des Tijds voor eeuwen hebben achteruitgezet. De eerste is de nederlaag der Perzen in Griekenland; de tweede de vruchtelooze belegering van Constantinopel door de Arabieren onder Muslemah (lees: Maslama, den generaal van den Omayaden-khalief Soleimân) in de 8e eeuw; en de derde is de ongelukkige uitslag van den slag bij Tours tusschen de Moslems onder Abdur Rahmân Fehrî (lees: Abdo'r-Rahmân al-Ghâfikî, die in dien slag (732) sneuvelde; Abdo'r-Rahmân al-Fihrî kwam eerst in 777 in Spanje) en de wilde horden van Karel, hertog van Aquitanië, door de Christenen Martel bijgenaamd. Elk van deze gebeurtenissen heeft of het ontluiken, of den voortgang der beschaving belet (p. 341 seq.)".

Als men het geschrift van Ameer Ali belangrijk wil noemen uit een psychologisch oogpunt, als vrucht van den invloed der Westersche beschaving op een verstandigen en vromen Oosterling,

heb ik daartegen niets in te brengen. Doch wetenschappelijk gehalte heeft het niet. Dat de geleerdheid door hem in Engeland opgedaan er nog vrij dun op zit, willen wij hem minder kwalijk nemen. Ook zou men hem des noods nog kunnen vergeven, dat zijne kennis der Arabische litteratuur zwak is, zoodat hij b. v. van een boek van Fakhro'd-dîn Râzî zegt, dat het weinig meer dan honderd jaar na den dood des Propheten is geschreven (p. 321), waar hij zich vijf eeuwen vergist, of als hij de Duizend en ééne Nacht de getrouwe schildering noemt van Moslimische zeden en gewoonten onder Haroen ar-Rasjied en zijne opvolgers, terwijl dit boek eerst in de 14e eeuw geschreven is in Egypte, en alleen als spiegel van dien tijd en dat land mag aangemerkt worden. Maar onvergeeflijk is, dat hij zeer gebrekkig Arabisch verstaat, terwijl hij steeds Arabische bronnen moet gebruiken, die hij voorgeeft te verstaan. Een afdoend bewijs hiervan is eene transscriptie van twee regels Arabisch met Latijnsche letters, die wij in eene noot op pag. 29 vinden. Om van de andere fouten hierin niet te spreken, zijn *tawaffâ* voor *towoffia* is beslissend. En niet minder erg is het, dat iemand die een kritisch onderzoek over het leven van Mohammed gaat schrijven, een der twee hoofdbronnen voor de geschiedenis van den Propheet, Wâkedî, volgens de Europeesche geleerden van zeer groote waarde en in den bloeitijd der Arabische letterkunde in het Oosten hoog geschat, eenvoudig ter zijde stelt met een volkomen onbeduidend citaat van Ibn Khallicân en ongebruikt laat.

Wat zoo iemand oordeelt over de verschillende Europeesche biographieën van Mohammed, moet ons vrij onverschillig blijven. Bij Sprenger vergeleken, is Muir natuurlijk niet hoog genoeg te schatten. Hoewel hij onder de verdenking staat van een zekere partijdigheid tegen den Islâm, daar immers zijn boek geschreven is ten behoeve van Christenzendelingen voor propaganda onder de Moslems, is zijn werk toch naar Ameer Ali's oordeel in 't algemeen zoo uitmuntend, dat het aanspraak heeft op eene wederlegging van alle valsche beschouwingen en apocryphe verhalen daarin opgenomen. Dat Sprenger hem als Moslem een ergernis is, kan men best begrijpen, evenals dat Caussin de Perceval van hem de palm verkrijgt. Als hij Dozy met dezen laatsten in één adem prijst, bewijst dit, naar ik meen, stellig, dat hij diens boek, hoewel hij het citeert, niet heeft gelezen.

M. J. de Goeje.

LITERARISCH OVERZICHT.

In een onlangs verschenen akademisch Proefschrift: *Proeve van onderzoek naar de vrijheid van den mensch*, door H. Thoden van Velzen (Heerenveen, 1873) komen eenige bladzijden voor, waarover ik het stilzwijgen niet kan bewaren. Eene aankondiging van het boek zelf, dat misschien zijn verdienste bezit, behoort in een andere afdeeling van ons Literarisch Overzicht, en zal daar waarschijnlijk spoedig door een andere hand dan de mijne worden geleverd. Maar in de bedoelde bladzijden poogt de Schrijver een overzicht te geven van het geloof der volken omtrent de goddelijke voorzienigheid, en daar beweegt hij zich dus op het gebied der algemeene godsdienstgeschiedenis. Men zou geneigd zijn te meenen, dat hij het bewijs heeft willen leveren, hoe iemand Doctor in de theologie kan worden en toch omtrent de godsdienstleer der zoogenaamd heidensche volken volslagen onkundig zijn. De Schrijver behoefde zeker over 't geen voor hem slechts bijzaak was niet uitvoerig te handelen. Maar men kan, naar 't oude hollandsche spreekwoord, kort en bondig wezen. Een schets kan zelfs oppervlakkig en juist zijn. Deze is oppervlakkig en onjuist. De omtrekken, die ons hier gegeven worden, doen ons denken aan de zotte figuren, door een kinderhand op papier of lei gekrabbeld. Naïveteiten wisselen hier domheden af, onnoozelheid en onwetendheid strijden hier om den voorrang. Wil men bewijs? Ik zou de geheele schets moeten afschrijven, want van het begin tot het einde geeft zij blijken, dat de heer Thoden van Velzen van den godsdienst der oude volken zelfs geen flauw begrip heeft. Laat ik een paar staaltjes aanhalen! »De Egyptenaren," zoo heet het blz. 179, »hadden hun opperste Goden, waarvan Isis, de zon of de nijl, Osiris, de maan de voornaamste. Voorts hadden zij interkosmische machten en orden van Daemonen, die op allerlei wijze het bestuur uitoefenden. Bubastis eene katgodin beschermde bijv. de zwangere vrouwen. De Nephilim waren Daemonen

in dienst van Typhon den God des kwaads. Typhon veroorzaakte ziekte, bij bracht verwoesting aan en zond den dood. Thot beschermde wetenschappen, taal en schrift." Het is haast te veel gevergd, zulk een kakographie te verbeteren. Isis had noch met de zon, noch met den Nijl iets gemeen; er is een vorm van Osiris, die hem met de maan in betrekking stelt, maar zijn eigenlijke beteekenis was een geheel andere, en als men spreken wilde van zijn invloed op het lot der menschen en het bestuur der wereld, dan viel er van hem vrij wat meer te zeggen. De algemeenheid, die de Schrijver op zijn mededeeling aangaande Osiris en Isis laat volgen, verdient geen wederlegging. De katgodin Bubastis is kostelijk. Bubastis is een stad, waar de godin Bast vereerd werd, een godin, evenals alle noord-egyptische met uitzondering van Neith, dikwijls met den kop eener kat of leeuwin voorgesteld. 't Is ongeveer hetzelfde, als wanneer men den hoogsten god der Grieken Diospolis of hun zonnegod Heliopolis noemde. Typhon is inderdaad de naam, dien de Grieken, waarschijnlijk in navolging van de Feniciërs aan den egyptischen god Set gaven, maar dat de Nephilîm in Kanaän en niet in Egypte t'huis behooren, moest een theoloog weten. De halfjuiste mededeeling omtrent Thot is het eenig draaglijke in het gansche bericht. Maar wat moet men zeggen van den nu volgenden zin: »Voor 't grootste deel zijn deze volken (de West-Aziaten en Egyptenaars) Persen of Mahomedanen geworden?" De Heer T. v. V. schijnt niet te weten, dat de Perzen een volk en de Mahomedanen belijders van een wereldgodsdienst zijn. Vroeger wist men dat op de lagere school.

Waar de Schrijver zijn wijsheid over den godsdienst van Zarathustra heeft opgedaan, weet ik niet, maar dat hij er weinig meer van weet dan van de Egyptenaars, is zeker. Wij krijgen hier nog eens weer het oude drietal: Zeruane akerene, Ormuzd en Ahriman, waarvan we hoopten voor altijd verlost te zijn. Erger is, wat wij verder lezen. »Volgens de Zendavesta behoorde de maan tot de 7 aartsengelen, die de hemelsche hierarchie voltallig maken." Ik laat daar, of men de Amesha çpeñta aartsengelen mag noemen en wil niet onderzoeken, wat de raadselspreuk over de hemelsche hierarchie beduidt. Maar dat geen der Amshaspands de maan is, kan ieder weten. Am̃esdat, de beschermer van planten en dieren, waarover we dan iets vernemen, zal zeker de zesde of zevende der Amshaspands, Ameretat, de onsterfelijkheid, zijn. Met den boozen geest Asmoug (ik heb den naam nooit ontmoet) zal, denk ik, Aeshma be-

doeld zijn. »Voor de schepping van den mensch," lezen we eindelijk, »hadden de mannelijke Diws de wereld 7000 jaren geregeerd, na de schepping regeerden de vrouwelijke." Ook deze voorstelling is mij volkomen onbekend. De daevas zijn juist de groote vijanden van den mensch en van Ahuramazda's goede schepping, en zij zijn mannelijke demonen, waartegen evenzeer als tegen de vrouwelijke Drujas en Pairikâs moet gestreden worden. Niet veel beter is hetgeen over 't Mohammedanisme en Hinduïsme gezegd wordt, en wat de Schrijver over den godsdienst van Grieken en Romeinen in 't midden brengt zou een redelijk gevorderde gymnasiast kunnen verbeteren. En dit alles noemt hij een onderzoek! Ja, hij heeft, zal ik zeggen: de vermetelheid of de onbeschaamdheid? om zijn Hoofdstuk te besluiten met de woorden: »Men vergelijke met dit onderzoek naar de inwerkende voorzienigheid: De Godsdiensten der wereld, door Ds. James Gardner, voor Nederland bewerkt door J. G. R. Vos, en de voornaamste Godsdiensten, Haarlem, A. C. Kruseman." Van het laatste heeft hij niet meer dan de rugtitels kunnen zien; een blik op de inhoudsopgave van de meeste dezer werken zou hem, dunkt mij, hebben doen inzien, dat al zijn noties verkeerd zijn. Mijn boek over den godsdienst van Zarathustra, in 1864 verschenen, zou ik zeker, als 't herdrukt moest worden, geheel omwerken. De Heer Thoden van Velzen is er nu, tien jaren later, evenwel nog een halve eeuw bij ten achteren. Het is waar, hij zegt niet, dat hijzelf deze werken heeft vergeleken, hij verzoekt alleen zijn lezers, dat te doen. Ik zou het hun sterk aanraden, maar vrees, dat hun vertrouwen op de wetenschap van onzen auteur daardoor min of meer zal worden geschokt.

Dr. John Muir heeft een tweede uitgaaf bezorgd van het IVe deel zijner *Original sanskrit Texts on the origin and history of the people of India* (Londen, bij Trübner & C°., 1873). Wij hebben in dit Tijdschrift van den inhoud van 't geheele werk verslag gegeven. Men zal zich herinneren dat dit Deel voor de godsdienstgeschiedenis van het oude Indië niet het minst belangrijke is, want het bevat een vergelijking tusschen de vedische en latere voorstellingen der voornaamste indische godheden. Met de teksten zelve toont de Schrijver aan, uit welke vedische goden de latere Brahmâ, Vish*n*u en Çiva zich ontwikkeld hebben. Het plan van het werk is niet veranderd en ook de inhoud is dezelfde gebleven. Maar tekst en

noten zijn met een aantal en daaronder zeer belangrijke toevoegsels verrijkt. Wij verblijden ons maar verwonderen ons niet, dat een nieuwe druk ook van dit Deel noodig is geworden. Het werk van Dr. Muir is een *standard-work*, voor elk, die den godsdienst der oude Hindus eenigszins nader wil leeren kennen, onmisbaar, en een van die bronnen waaruit men met volkomen gerustheid kan putten. Gaarne hadden wij van Dr. Muir vernomen, hoe hij oordeelt over het gevoelen van Prof. Weber, eerst na het verschijnen van den 1en druk der *Sanskrit Texts*, Deel IV, uitgesproken (*Ueber die Krishnajanmâshtamî*, Berlin, 1868. *Abhandll. d. Königl. Akad. zu Berlin*, 1867), die meent dat de vereering van de Madonna met het Christuskind op die van K*r*sh*n*a als zuigeling aan de moederborst en op de geheele legende van dezen god een grooten invloed heeft uitgeoefend, ja, dat deze daaruit alleen kunnen worden verklaard. Doch, waar zooveel gegeven wordt, zou 't onbescheiden zijn, meer te eischen.

Over de jaartelling der zuidelijke Buddhisten en de gedenkstukken van Açoka den Buddhist, door H. Kern (Uitg. door de Kon. Akad. van wetenschappen, Amsterdam, van der Post, 1873) is de titel eener verhandeling, die in ons Literarisch Overzicht niet onvermeld mag blijven. Zij is toch voor de godsdienstgeschiedenis van het hoogste belang. Is de slotsom van Prof. Kerns chronologisch onderzoek juist, dan zou het Buddhisme niet minder dan anderhalve eeuw jonger zijn, dan men in den laatsten tijd aannam. Uitvoerig en met groote nauwkeurigheid en scherpzinnigheid betoogt Kern, dat niet 543 v. C., zooals men op het gezag der zuidelijke Buddhisten geloofde, zelfs niet 477 v. C., zooals Max Müller (*Hist. of Sanskr. Litterature*, 298 vg.) na aftrek van 66 twijfelachtige jaren, voorstelde, maar 388 v. C. het sterfjaar van den Buddha moet zijn. Dat er in de gewone tijdrekening een fout van een zestigtal jaren schuilt, dat het tweede Concilie, volgens de Singhalezen juist 100 jaar na 't eerste en 118 of 135 jaar vóor het derde gehouden en waarvan aan de noordelijke Buddhisten niets bekend is, evenals de koning Kâla-açoka (de zwarte, of zooals K. wil: de chronologische Açoka, in tegenoverstelling van den lateren, historischen Açoka, den vromen Dharma-açoka) onder wiens regeering het zou hebben plaatsgehad, tot het rijk der legenden behoort, was vroeger ook aan anderen niet ontgaan. Maar Kern is de eerste, om er de noodwendige gevolgtrekking uit af te

leiden en aan te toonen, dat men totnogtoe zonder genoegzamen grond de tijdrekening der zuidelijke Buddhisten als geloofwaardig aangenomen en boven die der noordelijke verkozen heeft. Beide zijn even onjuist en de laatste is niet altijd zooveel buitensporiger dan de eerste. Het is niet mogelijk hier een overzicht van Kerns redeneering te geven. Geen schakel kan daaruit gemist worden. Maar dat zijn betoog voldingend is en niet alleen een bewijs van zijn groote geleerdheid en scherpzinnigheid, maar een model van wetenschappelijke kritiek, mag ik wel als mijn overtuiging uitspreken. Het tweede gedeelte van zijn geschrift is voor ons van niet minder gewicht. Het bevat een onderzoek van de edicten van Açoka, de oudste en eenig authentieke gedenkstukken van het oudere Buddhisme. En de vrucht van dat onderzoek is een geëmendeerde tekst, een vertaling in het Sanskrit en in het Hollandsch en een Commentaar. Op zichzelf heeft dit groote waarde. Maar die waarde wordt niet weinig verhoogd door opmerkingen, als in 't voorbijgaan gemaakt, doch die door haar nieuwheid en wijde strekking verrassen of een algemeen heerschende dwaling bestrijden. Daartoe reken ik bijvoorbeeld, wat blz. 79 vgg. over het sparen van dierenlevens door de Buddhisten gezegd wordt. Kern toont aan, dat, hoe ook de tegenwoordige Buddhisten en vooral de Jainas over het dooden van dieren mogen oordeelen, het gebruik van vleesch bij de oudste Buddhisten en door den Meester zelven niet verboden was, gelijk dan ook bekend is, dat de laatste stierf aan een ongesteldheid, die hij zich door het eten van varkensvleesch op den hals had gehaald. Nog belangrijker is, hetgeen wij blz. 42 vg. lezen. Daaruit blijkt, dat Kern het Buddhisme geheel anders beoordeelt. dan dat gewoonlijk in Europa geschiedt. Meestal, ik mag wel zeggen altijd, houdt men het voor een verzet tegen den ondraaglijk geworden priesterdwang der Brâhmanen, voor een evangelie aan de lagere klassen verkondigd, om hen van 't juk des adels te bevrijden. Niets is onjuister dan dat! zegt Kern. De lagere volksklassen in Indië hadden de blijde boodschap der bevrijding niet noodig, want zij hebben van dien druk, waaronder zij zuchtten, zelven nooit iets bespeurd. In geen land ter wereld bestaat meer ware gelijkheid, dat is: *evenwicht*, dan in Indie. Het Buddhisme daarentegen is, hoewel het onder de geringere volksklassen zijn meeste aanhangers vond, steeds de bondgenoot van het absolutisme geweest, een geloof voor 't Caesarisme als geknipt, want het leert de onbeperkte autoriteit van één mensch, de mogelijkheid dat verscheiden menschen de gave der al-

wetendheid bezitten en dooft de fierheid des geestes uit. Nergens heeft het dan ook gebloeid dan waar, en nooit dan zoolang het zich in vorstengunst mocht verheugen. Want wat men van hevige vervolgingen der Buddhisten door andersdenkenden in Indië verhaalt, is uit de lucht gegrepen. En Kern drijft den spot met die kwezelachtige monniken, die men tot strijders voor de rechten der menschheid gemaakt heeft.

Dit alles klinkt zeer paradox, doch bevat zeker meer waarheid dan de gangbare voorstelling. In 't voorbijgaan merk ik op, dat demokratie en absolutisme niet zoo ver van elkander staan, en dat een geloof, waardoor 't onderscheid der standen uitgewischt en door dat tusschen geestelijken (uit alle standen) en leeken vervangen werd, juist op vorstengunst *moest* steunen. Hoe het zij, opmerkingen als de aangehaalde doen ons nog meer verlangen naar de geschiedenis van 't Buddhisme die Kern ons beloofde.

C. P. T.

De geabonneerden van het *Institut zur Förderung der jüdischen Literatur*, wien het, evenals mij, niet om de romans en de populaire boeken, maar om de wetenschappelijke werken te doen is, zullen door den Jaargang 1872/73 wel eenigermate zijn teleurgesteld. Behalve een verhaal van L. Philippson, het tweede eener reeks onder den brommenden titel: *An den Strömen, durch drei Jahrtausende*, ontvingen zij ditmaal

1° de 2de aflevering van Dr. D. Cassel's *Geschichte der jüdischen Literatur*, waarin de profetische boeken van het O. Verbond worden behandeld. De auteur heeft over hun ouderdom en, in het algemeen, over het Israëlietische profetisme zeer gezonde denkbeelden. Hij is verder zeer gelukkig in de keuze zijner uittreksels uit de profetieën en deelt die in eene zeer leesbare vertaling mede. Doch zijn boek bevat niets nieuws, en met het oog op de lezers, voor wie hij arbeidde, heeft hij zich moeten onthouden van wetenschappelijke bewijsvoering en van de behandeling der bijzonder ingewikkelde vraagstukken;

2° eene tweede, verbeterde uitgave van Philippson's *Vorlesungen* over *Die Entwickelung der religiösen Idee im Judenthume, Christenthume und Islam* en over *Die Religion der Gesellschaft*. Reeds meer dan eens vond ik gelegenheid om mede te deelen, hoe Philippson over de Mozaïsche wet en over het Jodendom en zijne verhouding

tot het Christendom denkt. Hij blijft zich zelven in deze nieuwe uitgave geheel gelijk. Het zal dus niet noodig zijn, haar opzettelijk te karakteriseeren. Het is steeds dezelfde miskenning van de critische onderzoekingen naar het ontstaan van den Pentateuch, hetzelfde idealiseeren van den religieusen en ethischen inhoud der Wet, die wederom tot eenige afgetrokken beginselen wordt teruggebracht, welke de Wetgever voor oogen gehad en in zijne bepalingen ten uitvoer gelegd zal hebben. Overigens wordt men aangetrokken door den zedelijken ernst, die hier doorstraalt, en door de duidelijkheid, waarmede de Schrijver zijne denkbeelden uiteenzet. Waar hij de »Religion der Gesellschaft" bespreekt, legt hij insgelijks deze laatste deugd aan den dag, doch gaat zij al te dikwerf gepaard met minder diepe opvatting van het vraagstuk en van de bezwaren, aan de oplossing daarvan verbonden;

3° eene studie van Antoine Lévy, Groot-Rabbijn en hoogleeraar aan het Lyceum te Bordeaux, over *Die Exegese bei den französischen Israeliten vom* 10. *bis* 14. *Jahrhundert.* Tot de beoordeeling van dit geschrift ben ik niet bevoegd, De auteur kenschetst de exegeten van die eeuwen hoofdzakelijk door de mededeeling van eenige proeven uit hunne commentaren. Alles hangt natuurlijk af van de min of meer gelukkige keuze dier proeven en, om daarover eene meening te durven uitspreken, zou men de commentaren zelve grondig moeten kennen. Op de karakterteekening der uitleggers in Noord- en Zuid-Frankrijk volgt de verklaring van hunne eigenaardigheid uit de omstandigheden, waarin zij verkeerden, en de invloeden, waaraan zij blootstonden. De Schrijver zelf resumeert (S. 92 f.) in deze woorden, die ik mededeel ten gevalle van hen, die er voor hunne studiën belang bij hebben te weten, wat zij bij hem vinden kunnen: »Wir haben dargethan weszhalb vom Beginne des elften Jahrhunderts an sich in Frankreich die von uns hervorgehobene exegetische Bewegung erzeugte; wir haben die Charakterzüge erforscht, die jeden der hervorragendsten Exegeten des elften, zwölften, dreizehnten und vierzehnten Jahrhunderts unterscheiden; wir haben gefunden, dasz die allgemeinen Charakterzüge der Exegese des nördlichen Frankreich verschieden sind van denjenigen welche die Exegese der südlichen Theile dieses Landes aufweist; wir haben endlich sorgfältig untersucht, welche die politischen, moralischen oder litterarischen Thatsachen seien, denen die Verschiedenheit dieser Charakterzüge zuzuschreiben ist, indem wir uns bemühten, den Einflusz nachzuweisen, welchen die erwähnten Ursachen sowohl auf die

gleichzeitige christliche Exegese als auch auf die anderen Erzeugnisse der jüdischen Literatur jener Zeit gehabt haben."

Het is een gelukkig denkbeeld van den Joodschen geleerde Dr. Ad. Brüll, de Samaritaansche vertaling van den Pentateuch afzonderlijk uit te geven. Wie haar wenschte in te zien, moest tot dusver de Parijsche of de Londensche Biblia Polyglotta opslaan. Dat was voor ieder lastig, voor sommigen bezwaarlijk, voor anderen geheel ondoenlijk. In hun aller belang levert Dr. Brüll nu eene uitgave in 8°, die in vijf afleveringen, elk van een halven thaler, het licht zal zien; de beide eersten zijn reeds verschenen. Zij onderscheidt zich hierin van de editiën in de Polyglotten, dat de Samaritaansche tekst wordt afgedrukt in gewone hebreeuwsche letters. De kosten worden daardoor veel geringer, en de zaak verliest er niets bij. Het is het voornemen van Dr. Brüll, aan zijne uitgave een aanhangsel toe te voegen, waarin hij van de door hem opgenomen lezingen rekenschap geeft en den Samaritaanschen Pentateuch (het origineel van deze Samaritaansche vertaling) met den Masoretischen vergelijkt. Als zijn werk compleet is, hoop ik er op terug te komen. De Duitsche titel luidt: *Der Samaritanische Targum zum Pentateuch. Zum erstenmale in hebr. Quadratschrift — — herausg. von* Dr. A. Brüll (Frankf. a/M., 1873).

Uit het prospectus blijkt nog, dat Dr. Brüll zich bezig houdt met de bewerking van een Samaritaansch Woordenboek.

Durch Krankheit zur Genesung. Eine jerusalemische Geschichte der Herodier-Zeit (Leipz. 1873; 2/3 Thaler). Onder dezen titel heeft Prof. F. Delitzsch een nieuw bewijs geleverd van zijne nauwkeurige kennis der Joodsche oudheid. Het keurig uitgevoerde boeksken is bestemd voor een ruimeren kring van lezers en schetst een romantisch tafereel uit het jaar 44 onzer jaartelling. Benjamin, een talentvol leerling der schriftgeleerden, is hartstochtelijk verliefd op de schoone Schelamzi, dochter van Menahem, den vice-president van het Sanhedrin, en innig bevriend met Joze, een Christen van strengjoodsche richting. Daardoor komt hij in een moeilijken tweestrijd. Hij wordt krank, en het blijkt weldra, dat hij door melaatschheid is aangetast. Zijne moeder, Beruria, eene geloovige Jodin, wantrouwt Joze, maar heeft toch den moed niet om het aanbod van dezen af te slaan, als hij een vertrek in de woning van zijnen oom Simeon te Bethanië voor de verpleging van den kranke beschikbaar stelt.

Daarheen wordt hij dus overgebracht; zijn gastheer en zijn vriend verzorgen hem trouw. Doch Schelamzi, door jaloezie vervoerd, beleest haren vader om Joze bij het Sanhedrin aan te klagen. Hij wordt in den kerker geworpen, doch na weinige dagen gered, door tusschenkomst van Schelamzi zelve, die berouw had over hare daad. Inmiddels zegevierde in het gemoed van Benjamin, juist gedurende de gedwongen afwezigheid van Joze, de vriendschap over de liefde, het geloof over den twijfel. Hij geeft Schelamzi op en wordt Christen, mede ten gevolge van een visioen van den verheerlijkten Messias, dat hem in de synagoge te Bethanië te beurt valt. Van dat oogenblik af begint zijne herstelling. Hij wordt, volgens de wet en de overlevering, in den Jeruzalemschen tempel rein verklaard. Hij laat zich te gelijker tijd in het christelijke geloof nader onderrichten en woont o. a. de samenkomsten der geloovigen bij in de woning van Jacobus, den broeder des Heeren. Het blijkt nu weldra, dat ook zijne moeder, Beruria, voor het nieuwe geloof gewonnen is. Met haar verlaat Benjamin Jeruzalem en begeeft zich naar Alexandrië vanwaar zij — afstammelingen van Boëthos, den tijdgenoot van Herodes I — afkomstig waren, om zich aan de prediking van het Evangelie te wijden. Derwaarts volgt hem na eenigen tijd Schelamzi, met wie hij zich in den echt verbindt.

Er is van dit verhaal veel goeds te zeggen. De beschrijving van de localiteiten, van de Joodsche toestanden en gewoonten, bepaaldelijk van alles wat op de melaatschheid en de reiniging betrekking heeft, is wonderbaar nauwkeurig. Soms daalt de Schrijver wat al te zeer in bijzonderheden af, alsof hij vergat, dat ook bij het bespreken van eene bijbelsche ziekte de goede smaak zijne eischen mag laten gelden. Doch in het algemeen kent hij die eischen zeer goed. Meer dan één gedeelte is echt-poëtisch. Ook de eenigszins mystieke toon der gesprekken doet vaak weldadig aan. En evenwel.... Kende Delitzsch het oorspronkelijk Christendom slechts even goed als het Jodendom! Maar daar wringt hem de schoen. Jose en Jacobus, de vertegenwoordigers der christelijke gemeente in het verhaal, zijn door en door onhistorisch geteekend. Hunne sympathie voor den godsdienst der vaderen en hunne gehechtheid aan de Wet komen duidelijk genoeg uit; daaraan hapert het niet. Maar met die Joodsche gezindheid verbinden zij — om het in één woord uit te drukken — de christologie van het vierde Evangelie en de verlossingsleer van Paulus. Men gevoelt, welk een vreemden indruk dit nu en dan maken moet. Bovendien ligt het in den aard der zaak, dat

Delitzsch het hierbij niet laat. Een supranaturalisme als het zijne moet telkens de geschiedenis te niet doen. Karakteristiek is reeds, dat hij er nauwelijks toe komen kan om in Jacobus den eigen broeder van Jezus te zien (S. 135 ff.). Niet minder, dat hij de Jeruzalemsche gemeente met een presbyterium *in optima forma* begiftigt (S. 139 ff.). Doch erger wordt het, als Jose zijnen melaatschen vriend in naam ven Jezus genezing toezegt, als de genezing werkelijk door een wonder tot stand komt, als in de synagoge te Bethanië aan Benjamin eene objectieve verschijning te beurt valt. Het pleit zeker voor de echtheid van het geloof van Delitzsch, dat hij niet aarzelt aan de wonderen des N. Verbonds nog andere toe te voegen, te phantaseeren, als het ware, op het daar aangegeven thema. Doch ons is het niet ten kwade te duiden, dat wij zulke phantasieën niet goed dragen kunnen — dan vooral niet, wanneer ze worden afgewisseld door streng-realistische beschrijving van de plaag der melaatschheid en van den tempeldienst. Inmiddels verhindert ons dit niet, het onderricht van een man als Delitzsch dankbaar aan te nemen. Op den door hem geteekenden streng-historischen achtergrond heeft hij zijn Christendom eene plaats weten aan te wijzen. Nog veel lichter moet het ons vallen — en valt het ons inderdaad — daarmede het werkelijke, het echt-historische Christendom in verband te brengen. En zoo wint onze opvatting van het laatste in aanschouwelijkheid en juistheid.

De laatste maanden des jaars brengen gewoonlijk vele nieuwe boeken aan en zijn ook ditmaal niet in gebreke gebleven. Ik heb dus nog vrij wat te vermelden. Daaronder ook eenige oude bekenden, die een nieuw kleed hebben aangetrokken en dus slechts even behoeven te worden voorgesteld. Thenius gaf ons eene nieuwe uitgave van zijnen commentaar op de boeken der Koningen (*Kurzg. exeg. Handb. zum A. T.*, 9e Lieferung; Leipzig, 1873; 2½ Thaler), Bertheau van zijnen commentaar op de boeken der Kronieken (als voren, 15e Lieferung; Leipzig, 1874; 2 Thaler 21 Ngr.). Ook de *Einleitung in das A. T.* van Keil beleefde eene nieuwe, de 3e editie (Frankf. a/M.; 4 Thaler). Dit alles mag ik eenvoudig aanstippen. Doch er zijn andere werken, die meer uitvoerige behandeling vereischen. Daartoe behooren Prof. Böhl's *Forschungen nach einer Volksbibel zur Zeit Jesu*, het *Lehrbuch der neutestamentlichen Zeitgeschichte* van den Leipziger hoogleeraar Dr. Emil Schürer en het eerste deel van de *Geschichte der Juden* door Dr. H. Graetz, waarvan tot op

dit oogenblik acht afleveringen verschenen en dus nog slechts twee te wachten zijn. Ik neem mij stellig voor op deze geschriften later terug te komen. Inzonderheid op het laatstgenoemde, dat de geschiedenis der Israëlieten van den aanvang af, d. i. van 1500 v. Chr., tot den dood van Salomo, 977 v. Chr., behandelt. Naarmate dit begin van het werk van Graetz met grooter spanning te gemoet gezien werd, is het te meer plicht het kalm en onpartijdig te toetsen. Zooveel is aanstonds duidelijk, dat de geleerde en scherpzinnige schrijver ook nu weder zijn eigen weg gaat, die — de onze niet is. Of hij de onze moet worden? Daarover meer in eene volgende aflevering!

Leiden, 16 December 1873. A. K.

VARIA.

Men weet, hoeveel moeite men zich gegeven heeft, de berichten van Herodotos over de zoogenaamde pyramidenkoningen, Cheops, Chefren en Mykerinos met het getuigenis der egyptische monumenten te vereenigen. De grieksche geschiedschrijver had, naar hij verzekert, van zijn egyptische zegsmannen vernomen, dat althans de twee eerstgenoemde vorsten zeer goddeloos waren en de tempels sloten, zoodat hun nagedachtenis nog in zijn tijd door de vrome zonen van Cham werd gevloekt. Mykerinos zou eerst de tempels weer geopend hebben. Maar nu blijkt uit de gedenkteekenen van hun eigen tijd onwedersprekelijk, dat niet slechts Menkaura (Mykerinos) maar ook Chufu en Chafra (Cheops en Chephren) zeer godsdienstige koningen waren, die geen tempels sloten, maar een aantal heiligdommen stichtten. Beide Chufu en Chafra, die tot de IVe dynastie behoorden, hadden nog onder de XXVIe, dus niet lang vóor Herodotos, hun vaste priesters en tempels, en zij werden alzoo, eeuwen na hun dood, nog als goden aangebeden in stede van vervloekt en gehaat. De moeilijkheid scheen onoplosbaar. Ikzelf (*Vergel. Geschiedenis der egypt. en mesopotam. godsdiensten*, 139) dacht aan godsdienstig verschil en vermoedde, dat Chufu en Chafra, eenzijdige vereerders der osiraansche goden, daarom wellicht door noord-egyptische priesters, met wie Herodotos in aanraking kwam, verfoeid werden. Een nauwkeuriger onderzoek van het verband tusschen den Osiris- en Ptah-dienst deed mij evenwel het onwaarschijnlijke van dat vermoeden reeds inzien. Thans echter is, naar ik meen, de rechte verklaring gevonden. In een verhandeling van Dr. Max Büdinger (*Sitzungsber. der Kaiserl. Acad. d. Wissensch. in Wien, phil. hist. Classe*, Dec. 1872, blz. 563 vgg.) afzonderlijk uitgegeven onder den titel: *Zur egyptischen Forschung Herodot's, eine kritische Untersuchung* (Weenen, 1873, prijs *f* 0.25) behandelt hij achtereenvolgens deze onderwerpen: 1. Gesammtanlage des Werkes; 2. Character des zweiten Buches; 3. Zeit der egyptischen Reise; 4. Die Liste der Könige; 5. Die aethiopische Dynastie, en eindelijk 6. Die Pyramidenkönige. In dit laatste hoofdstuk toont hij niet alleen het onzinnige van Herodotos' mededeelingen omtrent de genoemde vorsten aan, maar verklaart ook de tegenstrijdigheid door

een zeer gelukkige hypotheze. Alles wordt duidelijk, wanneer wij aannemen, dat Herodotos de bouwers der groote pyramiden, de koningen van de IVe dynastie, met de vijandige Hyksôs verward heeft en wat hij omtrent de laatste vernam, op de eersten heeft overgedragen. Het prijsgeven van Cheops' dochter is geheel onegyptisch. Slechts een dienaar van de semietische moedergodin, en alzoo een vreemde koning, kan iets dergelijks gedaan hebben. De herder Philitis, naar een andere lezing Silitis, die in de historie der pyramidenkoningen bij Herodotos een rol speelt, kan geen ander zijn dan de bekende herdersvorst Salatis. Maar men leze het betoog van Büdinger zelf, dat mij althans geheel heeft overtuigd.

T.

Hoogst merkwaardig is het optreden van Max Müller in de Westminster-abdij, van dezen liberalen leek in het oude heiligdom der Anglicanen, waar hij, na een preek van Dean Stanley, een zendingsrede gehouden heeft. Preek en rede zijn nu te zamen uitgegeven onder den titel: *On Missions, a lecture by* M. Müller. *With an introductory sermon by* A. P. Stanley (Londen, 1873; 2½ shillings.) De rede onderscheidt zich door dezelfde eigenschappen, die al de redevoeringen van Max Müller kenmerken. Een schoone, levendige stijl, een zeer heldere en vooral pikante voorstelling, warmte en overtuiging, ziedaar waardoor hij ook nu weder zijn hoorders geboeid heeft. Doch meer dan eenig ander zijner geschriften lijdt zij ook aan oppervlakkigheid. Met de godsdiensten der niet-christelijke natiën wordt hier al zeer *cavalièrement* omgesprongen. Er zijn niet meer dan acht historische godsdiensten. Behalve de drie wereldgodsdiensten hebben alleen het Jodendom, het Brâhmanisme, het Pârsisme, en de godsdiensten van Kong-tse en Lao-tse aanspraak op dien naam. Waarschijnlijk meent Müller: nu nog voortbestaande beschaafde godsdiensten. Want ik weet niet, waarom anders bijvoorbeeld de egyptische, fenicische, grieksche en romeinsche godsdiensten van de historische worden uitgesloten. Het onderscheid tusschen de drie wereldgodsdiensten en de vijf andere die hij noemt, is, naar M's oordeel: dat de eerste leven, de laatste dood zijn, en zelf verhaalt hij van de groote beweging der geesten in het hedendaagsche Brâhmanisme, die zeker een bewijs van leven is!

T.

INHOUD.

VERHANDELINGEN EN OPSTELLEN.

BOEKBEOORDEELING,

LITERARISCH OVERZICHT.

Stoomdrukkerij Loman, Kirberger & van Kesteren.